

ՅԱԿՈԲ Յ. ԹԷՐԶԵԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ

[ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ]

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՎԱԻԲՐԱ-
ԹՈՒՂԹԵՐ, ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ
ԵՒ ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՎԻՃԱԿԱ-
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒԱՅԼՆ. ԿԱՐԵԻՈՐ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ

Ա. ՇԱՏՈՐ

2717

31/8/12

ԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԵՏԸ

[ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ]

9(47.928/12)

P-52 W.

150

ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՎԱԽԵՐԱԹՈՒՂԹԵՐ,
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ, ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ,
ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԱՄԵՆԷՆ ԿԱՐԵՒՈՐ
ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՎ.

ՅԱԿՈԲ Յ. ԲԵՐԶԵԱՆ



Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐ. Յ. ՍՍՍՏՈՒՐԵԱՆ ԵՒ ՈՐԳԻՐ

1912

2226

Printed in Turkey

Ազգ. Կեդր. Վարչութեան կողմէ Կիլիկիոյ
աղէտի մէկ Սզն. Սարգիս Սուրբ Եփեսոսի
գնահատագիրը :

71418-Ձ.7.

2012



2649
411

720-83

2004

Ազնուամեծար

Յակոբ Էփ. Թէրզեան

Աս

Պատիւ ունեցայ ստանալու Ձեր նամակը, որով կուզէք հասկնալ
կարծիքս Ձեր՝ « Կիլիկիոյ աղէտ » անունով պատկերազարդ պատ-
մութեան մասին :

Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը ինձ յանձնած էր Ձեր աշխատա-
րութեան քննութիւնը . կարդացի զայն մէկէ աւելի անգամներ :

Իր տեսակին մէջ իսկապէս գնահատելի գործ մ'է Ձեր աշխա-
տարութիւնը , որուն մէջ անկողմնակալօրէն պատմած էք դէպ-
քերը իրենց ամէն մանրամասնութիւններովը , որոնց մօտէն ես ալ
ծանօթացած եմ :

Շնորհաւորութիւններս Ձեր խղճամիտ եւ լուրջ աշխատութեան
համար :

Կիլիկեան աղէտը՝ թէեւ ընդհանուր պատմութեան մէջ տեղ մը
ունեցաւ, ինչպէս կ'ունենան այսպիսի դէպքեր , սակայն կ'արժէր
որ իր առանձին պատմութիւնը ունենար :

Ձեր երկովը ծառայութիւն մը ըրած կ'ըլլար հանութեան ,
եթէ մեկնողներ ըլլան որ Ձեր գործը կը ծառայէ տարբեր անհա-
մերաշխութեան եւ կամ կը մ'նայ տեսական նախասինք մը արիւնի
եւ կրակի խառն հերոսներուն համար . սխալ է : Ընդհակառակը,
այդ պատմութիւնը պիտի ծառայէ բարձրաւ նպատակի մը . թերեւս
ամէն միջոցէ աւելի զօրեղ ըլլայ, որ այդ օրինակ աւերակներ ու
զերեզմաններ շինող դէպքեր չ'երկնուին :

Պատմութիւնները՝ որոնց մէջ կ'արձանագրուին անցեալի դէպ-
քերը, ներկայի եւ ապագայի ուղեցոյցներ են ազգերու եւ պետ-
ութեան համար , որոնցմէ կրնան սորվիլ թէ՛ ի՞նչ կը վնասէ իրենց

գոյութիւնը եւ կ'ապահովէ իրենց կեանքը եւ թէ՛ ինչ կերպով
կրնան լիովին կատարած ըլլալ պարտքերնին որպէս մարդ, ազգ եւ
պետութիւն :

Պատիւ ըրած էք ինձ՝ իբրեւ Ազգ. Կեդր. վարչութեան կողմէ
Կիլիկեան աղէտին բնիչ, հարցնելու թէ՛ ինչ էր պատճառը այդ
ահաւոր աղէտին : Ես մէկ պատճառ գտայ . այն է՝ ՀԱՅ ՏԱՐԲԻՆ
ՄԻՆՁԵՒ ԶԱՐԴ Զ'ՀԱՍԿՑՈՒԻԼԸ, ԿԱՄ ՀԱՍԿՆԱԼ Զ'ՈՒԶՈՒԻԼԸ :

Եթէ լաւ ճանչցուած ըլլաւ Հայը, եւ աննախապաշար մտքով
ուսումնասիրուէր ու հասկցուէր, այս դէպքերուն եւ ո՛չ մին
տեղի կունենային, անոր աշխատասիրութիւնն ու յաջողութիւնը
նախանձի աչքով չ'էին դիտուեր, եւ երկրին ու պետութեան քա-
ղաքական կեանքին մէջ նեղուիլը սխալ չ'էր մեկնուեր :

Հայը՝ առջի օրէն Օսմ. Պետութեան մէջ ինքզինքը հիւր չ'նկա-
տէր եւ անտարբեր չ'մնաց անոր լաւ ու զէշ օրերուն, ինչպէս նաեւ
ստրուկի մը համակերպութիւնը չ'ունեցաւ այն շրջաններուն՝ որոնք
պետութիւնը կը քայքայէին, ինչ որ օրուան պատմութիւնն ալ ի-
րաւունք տուած է : Իր շահերը եւ գոյութիւնը ապահովող պայման-
ները, պետութեան շահերուն եւ գոյութեան տեւականութեանը մէջ
փնտռեց եւ ըստ այնմ շարժեցաւ, այսպէս ալ պէտք էր ընել որ-
պէս հարազատ քաղաքացի եւ երկրացի : Սակայն այս պարագան
էր որ չ'հասկցուեցաւ, սխալ մեկնուեցաւ եւ պատճառ դարձաւ
ահաւոր աղէտներու Հայուն կեանքին մէջ :

Արդ՝ սիրելի Թէրզեա՛ն, Ձեր աշխատասիրութիւնը կուզայ ան-
գամ մ'ալ շեշտել ինչ որ քիչ վերը ըսուեցաւ, եւ զայն կարդացողը
ինքնաբերաբար կը յանգի սա համոզման թէ՛ մեր երկրին ներկային
բարելաւութիւնը եւ ապագային ապահովութիւնը միայն եւ միայն
կախում ունի փոխադարձաբար անկեղծօրէն զիրար հասկնալէ եւ
իրարու իրաւունք ու ազատութիւն յարգելէ :

Շնորհաւորութեանցս հետ ընդունեցէք յարգանայ՝ս հաւատարմութիւնը :

5 Սեպտ. 1911

Կ. Պոլիս

Որով մ'նամ եւն.

ՍԱՐԳԻՍ ՍՈՒԻՆ



Զ Օ Ն

ԿԻԼԻԿԻՈՅ

ՀԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ

Հողակոյս, շիրիմ չունիք դուք երբեք,
Ո՛հ անյայտացաք նահատակներ հէ՛հ...
Այս պատմութիւնը բոլ ըլլայ կոթող,
Ձեր յիշատակը յաւէտ թաւմ պահող :

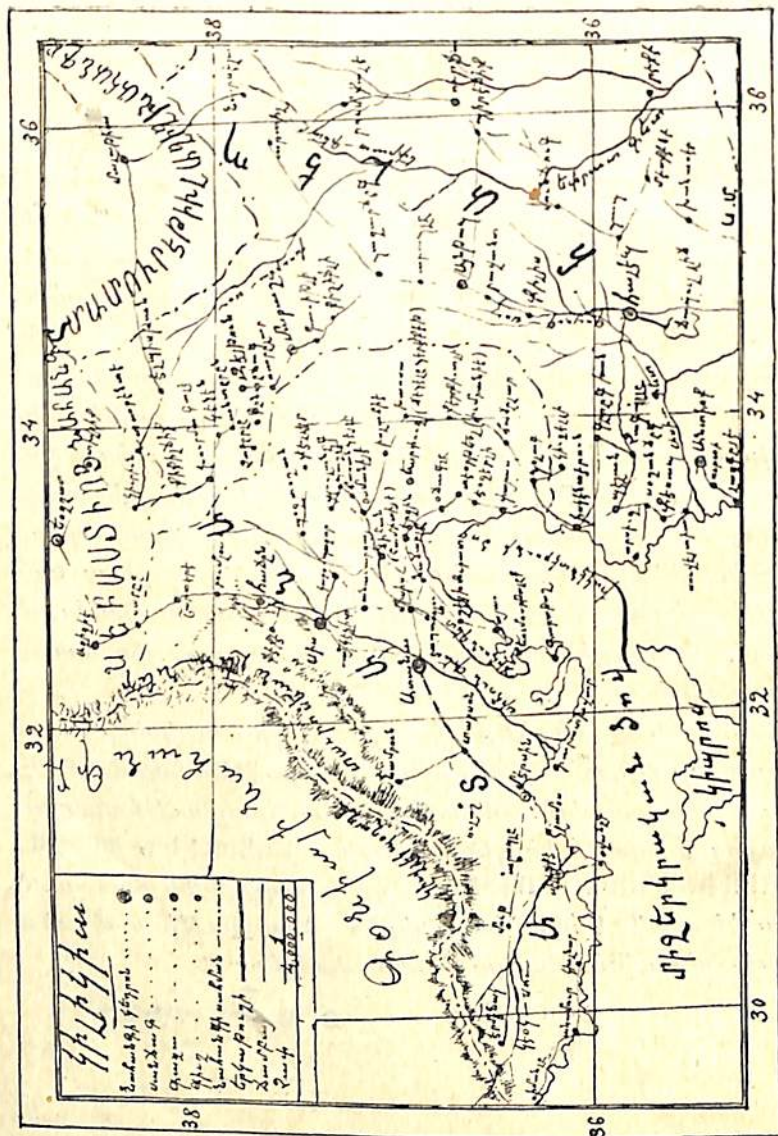
ՅԱԿՈԷՐ

ԱՌԱՋԻՆ ԽՕՍՔ

Իրականութիւններ կան, որոնք որչափ զաղանի պահուին, կարծես այնչափ աւելի շուտ կը տարածուին ու կը տարածայնուին: Այս կարգէն է Կիլիկիոյ աղէտին խնդիրը, որուն մասին թէեւ սխալ ու ճիշտ շատ բաներ խօսուեցան ու դրուեցան, և սակայն աղէտին ճշգրիտ պատմութիւնը մինչեւ հիմա քողարկուած մնաց: Ահա ներկայիւս կուգամ՝ իբրեւ իրազեկ և ականատես ներկայացնել Կիլիկիոյ աղէտը ամէն մանրամասնութիւններովը կատարեալ ճշգրտութեամբ, առանց ամենափոքր չափազանցութեան, և ջարդերու պատմութեան կցել պաշտօնական տեղեկագիրները, պաշտօնագիրներու պատճէնները և այլ վաւերացութեան ու մինչեւ ցարդ նոյն առթիւ եղած հրատարակութիւններէն ամենակարեւորները, որոնք պիտի կազմեն Կիլիկիոյ աղէտին լիակատար պատմութիւնը:

Մօտաւոր անցեալի մը տխուր յիշատակները ներկայացնելով՝ նպատակնիս ոչ թէ ատելութիւն սերմանել է, այլ ընդհակառակը՝ ամենաջերմ համերաշխութեան փափաքող ըլլալով, կուզենք միայն ԱՆՅՅԱԼԻՆ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ ՕԳՏՈՒԻԼ գոնէ ապագային համար, և այս կերպով Օսմ. Հայրենիքին ծառայութիւն մը մատուցանելու գոհունակութիւնը վայելել:

Յ. Յ. ԹԻՐՋԵԱՆ



ԱՅՍՆԱԳԻՆ ԵՒ ՀԱՆԿԱՅԻ ՆԱՀԱՆԱԳԻՆՆԵՐԸ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԵՏԸ

Ա. ՄԱՍ

ԱՂԵՏԻՆ ԱՌԱՋ ԱՏԱՆԱԳԻ ՄԷՋ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՆՆԵՐԸ
ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԽՈՐՀՐԳԱԽՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

Կիլիկիոյ աղէտին կեդրոնն է Ատանա քաղաքը, ուր կազմակերպուեցաւ ան և տարածուեցաւ շրջականները: Ատանայի ջարդը սկսաւ 1909 Սարիլ 1ին. մինչդեռ 1908 Յուլիս 10էն մինչեւ ջարդին օրը Ատանայի մէջ և շրջականները տեղի ունեցան կարգ մը կարեւոր ցոյցեր ու ոճրագործութիւններ, որոնց կարեւորութիւնն չի տրուեցաւ Ատանայի տեղական կառավարութեան կողմէ, և այս կերպով է որ քաջաբերուեցան ու ասպարէզ դտան ջարդարանները:

Ջարդէն տառջ Ատանայի մէջ և շրջականները տեղի ունեցած բազմաթիւ դէպքերէն կարեւորներն են հետեւեալները:

1. — Օսմ. Սահմանադրութեան հրատարակուելէն ետքը՝ Հայոց ուրախութիւնն ու խրախճանութիւնը տեսնող Թուրք տարրին մոլեռանդ մասը՝ սկսաւ ջարդի տա-

րաձայնութիւններ հանել մէջտեղը : Ամէն օր նորանոր լուրեր կը լսուէր : « Բամազանի Պայրամին օրը ջարդը պիտի սկսի » ըսուեցաւ և մենք այն օրերուն մէջ սարսափի ենթարկուած մէկ քանի գիշերներ անքուն անցուցինք : Թէեւ Պայրամը անվտանգ անցաւ, սակայն տեղական կառավարութիւնը՝ պարտաւոր էր գտնել այս լուրերուն աղբիւրը և ըստ այնմ պատժել անոնց հեղինակները : Դժբախտաբար չկրցաւ կամ չուզեց գտնել զանոնք . որով անոնք քաջակերուեցան և մեծ թափով շարունակեցին իրենց ընթացքը, մինչև որ հասան իրենց նպատակին :

2. — Պոլսոյ յետադիմական կազմակերպութեան լուրը Ատանա հասածին պէս, հոն ալ սկսան շարժիլ և օր մ'ալ շուկան ելաւ ահագին բազմութիւն մը, որուն առջևէն քալող մունետիկ մը կը պոռար « մեր շէրիաթին կէտ առ կէտ գործադրութիւնը կը պահանջենք, կիները պէտք չէ շուկան ելլեն և առևտուր ընեն, մեր այս պահանջումին հակառակ շարժող կիները պիտի բռնուենք և այլն » : Այս մոլեռանդական շարժումէն սարսափահար՝ ստիպուեցանք քնացող կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել և ձէվատ պէյի պէս թուլամորթ և Համիտաբարոյ Կուսակալ մը՝ հազիւ մունետիկն ու մէկ երկու թափառաշրջիկներ բանտարկել տուաւ : Երկու ժամ ետքը անոնք ալ ազատուեցան ամբոխավարներուն պահանջումով :

3. — Առտու մ'ալ՝ խոշոր գիրերով լայնածաւալ ահագին յայտարարագիր մը փակցուած գտնուեցաւ Ատանայի ամենէն բանուկ հրապարակը բարձրացող ժամացոյցի աշտարակին վրայ, ուր գրուած էր թէ « Հնդկաստանի, Եգիպտոսի և ուրիշ ամէն կողմերու վեց հարիւր

միլիոն իսլամները միացած Անգլիական կառավարութեան դիմած են, պահանջելով որ Իսլամական շէրիաքը պահպանուի, հակառակ պարագային իրենց արեան վերջին կաթիլը թափելու պատրաստ են շէրիաթին պաշտպանութեանը համար » (*) : Այս յայտարարութիւնը սխալ ըմբռնումով՝ մեծ գրգռութիւն պատճառեց և ատելութիւն սերմանեց Ատանայի մոլեռանդ գաղափարգին մէջ և կարգ մը մոլեռանդներ հազարաւոր օրինակներ ընդօրինակելով իրենց մէջ տարածեցին և բերնէ բերան խօսեցան օրերով, որով ամենքն ալ սկսան ոյժ տալ շէրիաթի պաշտպանութեան գաղափարին և սոսկալի հակառակութիւն ցուցնել ոչ-իսլամներու, մանաւանդ Հայոց նկատմամբ, որոնք՝ իրենց կարծիքովը Սահմանադրութեան պահպանումովը « շէրիաթ »-ը վերցնել կուզէին . . . : Այս յուզումնալից և գրգռիչ ծանուցումը փակցնողը յայտնի էր, սակայն հակառակ եզած բողբոջներու՝ Կուսակալը կարեւորութիւն չի տուաւ և այսպիսով ա'լ աւելի քաջակերուեցան ջարդի կազմակերպիչները : Այն խոշոր գիրերով և լայնածաւալ ծանուցագիրը շարաթներով մնաց փակցուած տեղը, և իսլամ մը չմնաց որ չկարդար զայն :

4. — Կիլիկեան ջարդի կազմակերպիչները՝ թուրքերու մոլեռանդութիւնը գրգռելու նպատակով գիշեր մ'ալ ազատ քսեցին Ուլու ճամի (մեծ մզկիթ)ի դուռը, այն նենգ զիտաւորութիւնով թէ՛ այնպիսի ստորին ու վատ արարք մը՝ պիտի վերագրուի քրիստոնեաներուն և որով անմիջապէս ջարդ մը սկսի : Այս խնդիրն ալ բաւական մեծ վախ պատճառեց Ատանայի քրիստոնեաներուն :

(*) Այս գրգռիչ լուրը առնուած էր Իզմիրի «Ահէնկ» թերթէն :

Երկրորդ գիշերը մասնաւոր պահակներու միջոցաւ ձեր-
բակալուեցան այն վատերը , որոնք երկու սօփիաներ էին
և երկրորդ գիշերն ալ կը կրկնէին միեւնոյն խայտառակու-
թիւնը : Տեղական կառավարութիւնը առանց պատմելու
արձակեց այդ ստորնութեան գերակատարները , և որոնք
աւելի վատ յանդգնութիւններ բնկու Քաջապետութիւնն
ունեցան :

5. — Գիշեր մ'ալ յանկարծ վրկուկ մը կը հանեն
թուրք թաղերու մէջ , տունէ տուն պոսալով որ՝ « Այս
գիշեր քրիստոնեաները մեր զօրանոցը պիտի պաշարեն ու
զրաւեն , արթուն և պատրաստ կեցէ՛ք » և թուրքերը սոս-
կալի իրարանցումով մը իրարու տուն կը վազեն ու ծակէ
ծակ կը մանեն : Կառավարութիւնը կ'ստիպուի պատրաստ
ոյժը կեդրոնացնել զօրանոցին շուրջը և ամբողջ խալմ-
ները մինչեւ առտու չի քնանալով մեր յարձակմանը կրո-
պասն . . . : Մինչդեռ սագին մենք մեր թաղերուն մէջ
անցուղարձէն անտեղեակ կը քնանայինք մեր անկողին-
ներուն մէջ և հետեւեալ առտուն « Իթիսալ » ի մէջ ապ-
շութեամբ կարգացինք մեր թուրք հայրենակիցներուն ան-
ցուցած անտեղի վախն ու ենթարկուած իրարանցումը :
Տեղական կառավարութիւնը կրկին չի հաճեցաւ քննու-
թիւն մը կատարել , գտնելու համար այս սուտին բղխած
աղտոտ աղբիւրը և ըստ այնմ պատմել :

6. — Օր մըն ալ նոր սուտ մը տարածեցին ըսելով
թէ « Հաճընի Հայերը տպաւորած՝ Ատանայի վրայ կը
քալեն . . . » : Թուրքերը սկսան իրար անցնիլ և քիչ վերջը
հասկցուեցաւ թէ բացարձակ սուտ մ'էր որ նորէն նախկին
աղտոտ աղբիւրէն բղխած էր : Կառավարութիւնը նորէն
չուզեց գտնել այս սուտին հեղինակն եւս , ինչ որ շատ
զիւրկն էր :

Վերջապէս Կիլիկեան աղէտին կազմակերպիչները գեո-
շատ մը սուտ գրուցներ մէջտեղ նետելէ ետքը՝ հասկցան
թէ սուտերով կամ զրպարաութիւններով արգիւնք մը
ձեռք չի բերուիր իրենց ծրագրին յաջողութեանը համար .
ուստի սկսան յարձակումներու և ոճրագործութիւններու
շարքի մը :

Նախ բազմաթիւ ոճիրներ գործուեցան Ատանայի
չրջակաները , հետզհետէ մօտենալով Ատանայի կեդրոնը ,
որոնցմէ կարեւորներն են հետեւեալները :

7. — Օսմանիէէն Հաճըն գացող երեք Հաճընցի
Հայ ջորեպաններ յօշոտուեցան Սիւսի չրջակաները Աշ-
ճալը-Ուշաղը կոչուած գիւղախմբին մօտիկը . և երբ ոճ-
րագործները ձերբակալուելով հարցաքննուեցան , բացէ ի
բաց յայտարարեցին թէ՝ Քրիստոնեաները ջարդելու գաղա-
նի կազմակերպութիւն մը կայ և թէ իրենք ալ անոր
հրամանը գործադրած են : Ոճրագործները յայտարարած էին
նաեւ թէ Սահմանադրութիւնը մեր Եկրիաքին հակառակ է ,
և քանի որ անոր ալ պաշտպանը ամենէն աւելի Հայերն են ,
պիտի շարունակեն ջարդել ուրիշներն ալ , եթէ բանաէն
արձակուին : Այս վայրագ ոճրագործները Ատանա բերուելով
մահուան դատապարտուեցան և վերջն ալ հիւանդութեան
պատրուակով հիւանդանոց փոխադրուեցան , ուրկէ փախ-
չելով գացին իրենց զիւզերը և հազիւ աղէտէն տարի մը
ետքը կրկին ձերբակալուելով կախուեցան Սիւսի մէջ :

8. — Գարսիաղարի չրջակաները անյայտացան
Հաճընցի Գրիգոր Տատրեան և Եփրեմ Պուրճագեան ա-
նունով երկու հայեր , որոնց միայն ոսկորները գտնուե-
ցան ամիս մը ետքը , ամայի տեղ մը :

9. — Միեւնոյն գաւառէն մէկ քանի հայեր լեռը
տարուելով երբ պիտի սպաննուէին , ճամբորդներու հան-

գիպումով փրկուեցան և կառավարութիւնը չի հաճեցաւ ձերբակալել կամ վնասել այս երկու դեպքերուն հեղինակները :

10. — Տէօրթ-Եօլի շրջականները բնակող վրանաբնակ Պուխարը գիւղացիները՝ իրենց դրացի Բրիստոնեաներուն վրայ յարձակելով չատ մը Հայեր վիրաւորած և կեանքերնուն սպառնացած էին : Այս եղելութիւնը Ատանա խմացուելով Առաջնորդարանին բողոքին վրայ քննիչներ զրկուեցան և երբ սպառնական հարցաքննութեան ձեռնարկուած էր, հետեւեալ գաղտնիքները խոստովանած էին, «Ատանայի մէջ Բրիստոնեաները ջարդելու գաղտնի կազմակերպութիւն մը կայ և մեզի ալ հաղորդուած է այս որոշումը և ահա այս նպատակով է որ մենք այս կողմերը կ'սպասենք, զոնէ այս կողմերը թաղելու և ջարդելու յոյսով :

11. — Սիսէն Ատանա եկող Բրիստոնեայ ջորեպանները յարձակում կրեցին կարգ մը խլամ շրջիկ ապսալներու կողմէ, որոնց մեծամասնութիւնը վիրաւորուած՝ հաղիւ ինքզինքնին Ատանա նեակցին : Պաշտօնական զիմումներու վրայ, թէեւ ապսալները ձերբակալուեցան սակայն ժամ մը ետքը ազատ արձակուեցան տեղական կառավարութեան կողմէ :

Յարձակումները հետզհետէ Ատանայի կեդրոնը մօտեցան :

12. — Համլիտլէյի եղերքը սպաննուած և յօշոտուած գտնուեցաւ Տարսոնի Ամերիկեան զօլէճի ուսանողներէն Անթաքիացի Առաքել Պէրպէրեան անունով 18 տարեկան դեղադէմ երիտասարդ մը : Յիշեալին մարմինը հինգ տեղէ ատրճանակի կապարով և երկու տեղէ դաշոյնով

վիրաւորուած էր : Հակառակ եղած բուռն բողոքներու և երիտասարդ թուրք սպայի մը մատին եղած կտակածին, հարեւանցի քննութիւնով մը գոցուեցաւ այս ոճիրն ալ :

Վերջապէս Ատանայի կեդրոնը սկսան նորանոր ոճիրներ գործել արձակ համարձակ :

13. — Թարսուս գաղութու թաղին մէջ Հայ պատանի մը՝ գիշերանց Մալաթիացի թուրքի մը կողմէ մղկիթին զիմացի խանութը չարաչարօրէն լսնի լլկուեցաւ :

14. — Կարգ մը թուրք սրիկաներ քրիստոնեայ աղջիկներ հետապնդել սկսան և նոյնիսկ Հայ օրիորդ մը քաջութիւն ունեցաւ իր վրայ յարձակող թուրք մը զմեկով վիրաւորելու :

15. — Ատանայի հանրաժանօթ չարագործներէ բաղկացեալ աւաղակախումբ մը սկսաւ բացէ ի բաց յարձակում գործել Բրիստոնեաներու վրայ : Այս աւաղակախումբը գիշերները կը չարագործէր քաղաքին մէջ և ցորեկները քաղաքին շրջականները : Աւաղակներու այս խումբը՝ բազմաթիւ յարձակումներ գործեց, զէնքեր դրաւեց, դրամ կողոպտեց, շատեր վիրաւորեց և պատուաւոր հայեր նախատեց, նոյնիսկ շուկային մէջ ապտակահարելով Հնչակեան կուսակցութեան վարչական ժողովի անդամներէն մէկը :

16. — Նոյն կազմակերպութեան պարագլուխներէն մին՝ իր արբանեակներով քաղաքին եզերքը դարանած՝ յարձակումներ կ'ընէր այգի դացող Բրիստոնեայ մշակներուն և այգետէրներուն վրայ. կողոպտելով, ծեծելով և ծանրապէս վիրաւորելով զանոնք, որոնց կարգին կո-



Ասամայի ջարդին մի քանի օր առաջ Համիսիլէի մօտէր սպաննուած՝ Տարսանի Ամերիկ. զօլէնի աշակերտներէն Անթաքիացի գեղալէմ ԱՌԱՔԵՆ, ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԻ դիակը, որ Համիսիլէի Հայերէ եղապատուած է, եւ որոմբ եւս՝ վերջէն Համիսիլէի ջարդին մէջ անբողջապէս ջարդուեցան :

ղոպտուեցաւ և վիրաւորուեցաւ նաեւ Ազգ. Առաջնորդարանի խոհարարը, այդի գացած միջոցին :

17. — Միեւնոյն աւազակախումբը յարձակեցաւ քաղաքին եղերքը գտնուող Տօքթ. Պուլբոս Լէպէքիի բամպակի գործարանը, որուն աշխատաւորներէն շատեր վիրաւորուեցան և ստիպուեցան մի քանի օր գործարանը զոցել : Գործարանատէր Լիբանանցի Բրիտտոնեան՝ կառավարութեան բողոքեց, սակայն կառավարութիւնը կարեւորութիւն չի տուաւ և յարձակողները հազիւ մէկ օր բանտարկելէ ետքը արձակեց :

18. — Այս տուէրը գրողն ալ ենթակայ եղաւ յարձակումի մը՝ հետեւեալ պարագաներու տակ : Աղէտէն մի քանի օր առաջ՝ կէս գիշերին յաճախորդի մը գիմումին վրայ ստիպուեցայ տունիս մօտը գտնուող դեղարանս երթալ, հազիւ թէ չուկայ ելած էի, յանկարծ՝ Կեսարացի Թուրքի տարադալ մէկը՝ ձեռքը խոշոր դաշոյն մը՝ վրաս խոյացաւ, «Սէնի էօլտիրէճէյիմ կեալիւր» պոռալով : Բարեբաղդաբար վայրկեանական ջղաճգային շարժումով մը գտնակին հարուածէն ազատեցայ և «պահապան» պոռացի : Պահապանը չեկած՝ արդէն ոճրագործը փախաւ և պահապանը իմ բողոքիս դէմ պաղարիւնութեամբ պատասխանեց որ՝ իր պաշտօնէն դուրս է ոճրագործ ձերբակալելը . . . : Հետեւեալ օրը ոստիկանութեան գիմեցի, սակայն չի հաճեցան՝ նոյնիսկ քննութիւն մը կատարել :

Այս և ատենց պէս բազմաթիւ դեպքեր տեղի ունեցան Առանայի մէջ, սակայն հակառակ եղած պաշտօնական և անպաշտօն բողոքներու, կառավարութիւնը չի հաճեցաւ տեղէն շարժիլ և գոյութեան նշան մը ցոյց տալ : Ամենէն վերջը տեղի ունեցաւ ջարդին բուն պատճառ



ցոյց տրուող ատաղձագործ Յովհաննէսի խնդիրը, հետեւեալ պարագաներուն տակ:

19. — Ատանայի քաղաքին եզերքը՝ հայ գերեզմանատան մօտիկը գտնուող Թօսպաղը Գալէսի կամ պաշտօնական անունով Շապանիյէ կոչուած աղքատիկ թաղը բնակող՝ Բալուցի ատաղձագործ Կարապետի քսանամեայ և նոր ամուսնացած որդին Յովհաննէսը՝ ջարդէն տան օր առաջ իրիկուն մը գործէն վերադարձին հանգիպած էր քրիստոնէհօլած աւաղակախումբին պետերէն Իսֆէնտփարի և իր մի քանի արքանեակներուն, որոնք որս մը գտածի պէս խակոյն Հայ տղան պաշարելով կ'սկսին նեղել, և կարգ մը ստորին առաջարկներ ընել իր անձին և կնոջը մօտին: Բնականաբար պատուատէր հայ տղան բուն կերպով կը մերժէ անոնց առաջարկները: Հարկ կ'աճ ըսելու թէ, թուրք սրիկաներուն նպատակը՝ անասնական կիրք յագեցնելով մէկտեղ իրենց մոլեռանդութեան գոհացում տալ էր: Հայ երիտասարդին ընդդիմութեանը վրայ սրիկաները կ'սկսին ծեծել և ծանրապէս վիրաւորել զայն: Հետեւեալ առաւել հայ տղան վիրաւորեալ ու արիւնյուլայ վիճակով դիմեց կուսակալին, բողոքելով իր անձին վրայ եղած յարձակման դէմ և պահանջելով որ ոճրագործ Իսֆէնտփար և ընկերները ձերբակալուին ու պատժուին, աւելցնելով նաև թէ, եթէ ատոնք չի ձերբակալուին իր պատվուն ու կեանքը վտանգի տակ է: Կուսակալը՝ փոխանակ հայ տղուն իրաւացի և օրինական բողոքը նկատի առնելու, անիրաւաբար դուրս վճռաւոր էր զայն, լսել չուզելով անոր արդարացի բողոքները: Ասոր վրայ վիրաւոր երիտասարդը դիմեց ընդհանուր դատախազութեան, անկէ ալ մերժուելէ ետքը՝ ստիպուեցաւ իր կեանքը իր ձեռքով պաշտպանելու միջոցին զի-

մել: Անձնապաշտպանութեան համար հինգ հարուածեան փոքրիկ ատրճանակ մը գնած էր նոյն օրը, նոյնիսկ գօտիին փոխարեքով: Միւս կողմէ թուրք աւաղակն Իսֆէնտփար և ընկերները լսելով որ հայ տղուն բողոքին կարեւորութիւն չէ տրուած, քաջալերուեցան և որով երկրորդ և աւելի ուժգին յարձակում մը գործելու պատրաստուեցան անշուշտ:

20. — Աւագ Երկուշարթի օրուան իրիկունը միւսնոյն թուրքերը Յովհաննէսի ճամբան սպասելով կը յարձակին վրան: Խեղճ հայ տղան ի դուր կազաչէ, կը պազափ որ խղճան իրեն պէս պատուաւոր և թշուառ տղու մը, և անվնաս թող տան որ իր տունը երթայ: Սակայն զժրագղ հայորդիին վրայ յարձակող անդուլթները՝ փոխանակ խղճալու, իրենց դաշտյններն ու զէնքերը կը մերկայեն, ստուգապէս սպաննելու նպատակով և տղան վիրաւոր վիճակով բուսական տանն պաշարելէ ետքը տեսնելով որ ալիւս անմիջական մահուան մը տուել կը զրտնուի, անձնապաշտպանութեան նուիրական պարտականութիւնը կ'զգայ իր մէջ և անշուշտ իր կեանքը փրկելու յոյսով, նոր առած հինգ հարուածեանը կը հանէ և կը պարպէ զինքը սպաննելու ձեռնարկողներուն վրայ, որոնց պետը Իսֆէնտփար վայրկենապէս կանչնաւոյ, և տեսնելով որ միւս երկուքն ալ զինքը հալածելով անտարակոյս պիտի սպաննեն, երկրորդը ծանրապէս և երրորդը թեթեւապէս կը վիրաւորէ, իսկ ինքը՝ ինքնապաշտպան հայ տղան՝ կը փախչի կերթայ և որուն հետքը մինչև այսօր չէ գտնուած:

Այս դեպքը մեծ սարսափով լսեցինք հետեւեալ օրը: Արդէն ջարդի համար առիթ վնասողները անմիջապէս մէջանալ ելան և հաղարաւորներէ բաղկացեալ ստուար

բաղմութեամբ մը վերցուցին անծանօթ արիկայի մը գիւղը և թուրք թաղերու մէջ պտտցնելէ ետքը, դերեզմանատուն տարած և հոն յուզիչ ու զրգոյիչ դամբասանականներ խօսելով զրգութիւնը ծայր աստիճանին հասցուցած են: Թաղումէն ետքը՝ յուզարկաւորները զիմեցին ուղղակի Թօսպաղը Գալէսի և պաշարելով ինքնապաշտպան հայ տղուն տունը, խտրել պահանջեցին որ անմիջապէս իրենց յանձնեն հայ երիտասարդը, անշուշտ վայրկենապէս բռնակող մտադրութեամբ: Սակայն հայ տղան փախած էր և նոյնիսկ իր ծնողքն ու կինը չէին գիտէր թէ ո՞ր կը գտնուէր: Յարձակող թուրքերը կատարեալ համարձակութեամբ խուժեցին յիշեալ տունէն ներս, ծնողքն ու կինը ձեռնեցին և ամէն բան տակն ու վրայ բրին:

Հայ տղուն ծնողքն ու կինը արիւնշուտայ վիճակով զրացիներու հետ վաղեցին գացին կառավարութեան դուռը պաշտպանութիւն խնդրելու, և սակայն անխիղճ ու անդուժ և անկարողութեան մարմնացում կուսակալ Ճէվատ պէյը՝ փոխանակ անմիջապէս օգնութեան փութալու, իր սենեակէն դուրս վաճառեց բողբոջ հայերը և խտրել հրամայեց որ ոճրագործ տղան գտնելով յանձնեն կառավարութեան, սպառնալով որ «հակառակ պարագային շատ դէշ կ'ըլլայ, վերջը կը զգջաք...»: Այս խորհրդաւոր պատասխանին վրայ հայոց Առաջնորդական փոխանորդ քահանան՝ կուսակալին քով երթալով խնդրեց որ ինքնապաշտպան հայ տղուն ընտանիքը չի նեղեն, և թէ կառավարութիւնը կարող է մարդասպան մը ձերբակալելու: Կուսակալ Ճէվատ պէյ խորհրդաւոր քմիծաղով մը սովորական Խսարէի մատաղաւորի զրութեամբ ճամբու գրաւ Առաջնորդական Փոխանորդը, խոստանալով որ յարձա-

կումը չի կրկնուիր: Զորքորդ օրը մեռաւ երկրորդ վիրաւորը, և որով այլեւս յուզումն ու զրգութիւնը ծայր աստիճանին հասաւ: Երկրորդին դագաղն՝ ատաջինէն աւելի փառաւոր վերցուեցաւ և լսեցինք որ թուրք դերեզմանատան մէջ հրահրիչ դամբանականներով բացէ ի բաց ջարդի կոչեր եղած էին: Յուզարկաւորներ ու անագին բազմութիւնը թափօրով ուղղակի Թօսպաղը Գալէսի թաղը երթալով կրկին խտրել պահանջեցին որ մարդասպան տղան յանձնեն, սպառնալով որ հակառակ պարագային տակն ու վրայ պիտի ընեն ամբողջ թաղը: Բնականաբար թշուառ թաղեցիները ահ ու սարսափի մատնուած՝ մեծ ու պզտիկ իրենց բնակարանները ձգելով փախան եկան քաղաքին կեդրոնը, գոնէ իրենց կեանքը ազատելու յոյսով:

Ամբողջ քաղաքը ծայրայեղօրէն յուզումի մատնուած էր: Այն սեւ զատիկը Բրիտանականերու համար սոսկումի և երկիւղի տօն մը եղաւ: Շատ քիչեր իրարու չնորհաւորութեան գացին, այն ալ ոչ թէ չնորհաւորութեան այլ օրուան վիճակէն տեղեկութիւն մը քաղելու համար:

Անխիղճ կուսակալը՝ փոխանակ յարձակող խուժանը պատժելու և բուն մարդասպանը ձերբակալելու, Զատիկին երրորդ օրը Առաջնորդարանի գործակատարը կանչեց և փողոցային խուժանին հետ պահանջեց որ մարդասպանը յանձնուի կառավարութեան, կարծելով թէ Առաջնորդականը լուր ունէր մարդասպանին գտնուած տեղին մասին, մինչդեռ իսկապէս ոչ ոք գիտէր թէ ուր մնաց այն տղան: մանաւանդ որ Առաջնորդարան մը ո՞ր իրաւունքով կամ միջոցով պիտի կրնար հետապնդել մարդասպան մը:

Առաջնորդարանի գործակատարը պատասխանեց թէ մարդասպանի մը ձերբակալութեան պաշտօնը կառավարութեան կը վերաբերի: Եւ սակայն կուսակալը

բորբոքած ու կատղած՝ միւսնոյն յանկերգը կրկնեց ու
 «պառնացաւ, և զործակատարը ահ ու սարսափի մատնուած՝
 դողդողալով Առաջնորդարան վերադարձաւ յայտնելով թէ
 «Կուսակալին բերանը լաւ չի գտայ, սոսկալի վտանգի մը
 առջեւ կը գտնուինք»:

Կուսակալը՝ ջարդէն քանի մը օր առաջ, խտարէի
 անդամ և իրեն մտերիմ բարեկամ Եուսուֆ Թանպիի
 (Արապ Կաթոլիկ) գաղտնապէս ըսած էր թէ՝ շատ զուրս
 չեղէ և հրապարակի վրայ շատ չերեւի: Այս գաղտ-
 նապէս ըսուած խօսքը մենք ամենքնիս խմացանք անմի-
 ջապէս և որով մեր սարսափը ալ աւելի շատցաւ և
 բազմապատկուեցաւ:

Զատիկ երկրորդ օրուան՝ այսինքն մարտ 30ի, իրիկ-
 ուան դէմ սկսած էին գրեթէ ջարդի նախաքայլերը:
 Վայրկեանէ վայրկեան նորանոր յարձակումներ ու ոճրա-
 գործութիւններ տեղի կունենային քաղաքին ամէն կող-
 մերը: Իսկ տեղական կառավարութիւնը՝ պարզապէս
 հանդիսատես կ'ըլլար այս ամենուն, սուանց ամենա-
 փոքր շարժում մը փորձելու, արգիլելու համար գալիք
 աղէտը:

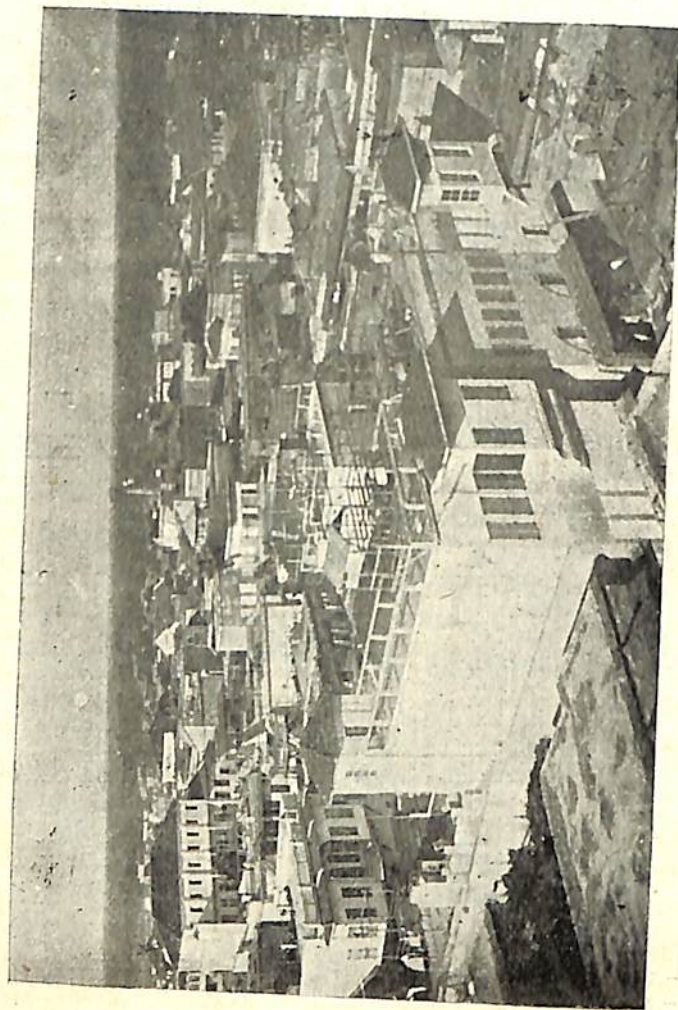
Քրիստոնեաներուն, մանաւանդ Հայոց վրայ եղած
 այս մղեւդին և վայրագ յարձակմանց հանդիսատես կուսա-
 կալ ձեւաւ ալ չը փոխանակ հաւաքուած խուժանը ցրուե-
 լու, հեռագիրներ կը տեղացնէր Պոլիս, տեղեկացնելով
 Ատանայի պառնայող ահուկի աղէտը: Որոնց ի պա-
 տասխան Ներքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական
 Ատիլ պէյի գրկած «օտարահպատակները պաշտպանեցէք»ի
 նշանաւոր հեռագիրն ալ մեծ բաժին ունեցաւ այն անմո-
 ճանալի աղէտին մէջ:

Կ. Պոլսոյ Մարտ 31ի յետագիւմական շարժումն ալ

մեծ դեր խաղաց, սրելով անորժակները և աղէտին ալ
 աւելի ծաւալման նպաստեց:

Եւ սակայն ամբողջ աշխարհ զարմացաւ թէ Սահ-
 մանադրական երկրի մը մէջ սուանց պատճառի կամ տեղի
 տալու — զոր կառավարութիւնն ալ հաստատեց պաշ-
 տօնապէս — ինչո՞ւ կոտորած եղաւ: Ասոր բուն պատաս-
 խանը ժամանակին կը թողունք, որ՝ օր մը անշուշտ պիտի
 պարզէ ամէն գաղտնիք:





Ս.ՏԱՆԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ՋԱՐԴԸ

Ս.ՏԱՆԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ՋԱՐԴԸ

1909 մարտ 31, Երեքշաբթի՝ Ջատիկի երրորդ օրն էր, սոսկալի ահուգողի մասնուած էր Ատանայի հայու-
թիւնը, խոլ Թուրքերը գործի վրայ էին, ղէնք կը փո-
խադրէին ու կը բաժնէին իրենց մէջ, վազկելով թաղէ
թաղ և մեր խեղահամները կարեւորութիւն չէին տար ա-
նոնց իրարանցումին, վստահելով տեղական կառավարու-
թեան զօրութեանը և մանուսանց Թուրքերուն լուսամիտ
դատարարին աշարջութեանը:

Շրջակայներուն Թուրքերը հրաւիրուած էին, որոնք
ամբողջութեամբ թափուեցան Ատանա: Ժամէ ժամ բող-
մութիւնը կ'աւելնար և մենք զարմացած կը զիտէինք այս
իրարանցումը, միշտ վստահ ըլլալով տեղական կառավա-
րութեանը վրայ: Թուրքերը ամբողջութեամբ առանց բա-
ցառութեան ճերմակ փաթիթոց կապած և զինուած՝ նշաններ
կը գծէին տուններուն և վաճառատուններուն դուռները:

Իրիկուան ղէմ Թուրք խուժանը՝ կազմ ու պատ-
րաստ գործի սկսելէ առաջ կառավարութեան դուռը զի-
մեց, սրահանջելով որ ջարդի հրամանը պաշտօնապէս
տրուի: Կուտակալ ձէվատ պէյ՝ Պոլիս հեռագրած ըլլալով
հրամանի կապասէր, որով խուժանապետներէն խնդրեց
որ իրենց տունները քաշուին և Պոլսոյ հրամանին սպասեն:

Հազարաւորներէ կազմուած ահազին խուժանը՝ սկը-
սաւ պոռալ կանչուըռակ և յարձակիլ կառավարական

պաշտօնատան շրջականները դառնուող քրիստոնեաներու վրայ: Մէկ մասը Շաֆազ սրճարանը երթալով, հոն զբաղուող մէկ քանի Հայ երիտասարդները ծեծած ու վիրաւորած էին և խեղճ սղաքը հաղիւ կեանքերնին աղատած՝ հեւ ի հեւ վազելով եկան տուներնին: Ուրիշ մաս մը կատաղիներ ալ՝ ժամացոյցի աշտարակին քովերէն անցնող Կեաւարացի ատաղձագործ Լուծֆիկ անունով Հայ երիտասարդ մը բռնելով սպաննած և քաշկրտելով տարած նետած էին կառավարութեան պաշտօնատան բակը: Նոյն գիշերը, մինչև առտու ճամբան հանդիպած քրիստոնեաները հալածած էին, վիրաւորելով անոնցմէ տասնեակներ: Ոմանք ալ ոսկերչաց շուկային մէջ նստող անուանի ոսկերիչ Աստուր աղա Բաղլահանի տանը դուռը ծեծելով ստիպած էին որ բանայ, և ուրիշ շրջակայ մի քանի տուներ ալ զիմելով սպառնացած և յայտարարած էին որ քանի մը ժամուան կեանքերնին մնացած է: Այսպէս ամբողջ քրիստոնեաներս սարսափի ու ահու դողի մէջ լուսցուցինք ջարդին նախընթաց գիշերը:

Ապրիլ մէկի Չորեքշաբթի օրն էր. առտուն՝ ամբողջ Ատանայի մէջ, ամէն կողմ վրլուկ մը սկսաւ շրջիլ «Այս գիշեր Հայ մը սպաննուած է ոսկերչաց շուկային մէջ և տունները քարկոծուած են, ջարդելու սպառնալիքներ ըրած, բաղմաթիւ քրիստոնեաներ վիրաւորուած են և այսօր ցորեկին վերջնականապէս յարձակելով քրիստոնեաները պիտի ջարդեն եղեր ևլն. ևլն.»:

Միւս կողմէ ջարդի կազմակերպիչները սկսան սուտ ու չինձու տարաձայնութիւններով խուժանք ալ աւելի զրգուել, իբր թէ Հայերը այգիները թրքուհի մը բռնելով ստինքները կտրած և չարաչար տանջանքներով սպաննած են, հինգ հոգիէ բաղկացեալ թուրք ընտանիքի մը ան-

դամները ամբողջապէս ջարդած են... ևլն.: Ասոնց պէս վրան բաց սուտեր սկսան տարածել, որոնք սարսափ կազդէին թուրքերէն աւելի հայերու և ամբողջ քրիստոնեաներու վրայ:

Շուկայի խանութպաններս՝ առանց կարեւորութիւն տալու մէջտեղը շրջող տարաձայնութիւններուն, շուկայ ելանք և մեր վաճառատուններն ու գրասենեակները բանալով սկսանք գործի:

Սակայն հազիւ թէ շուկաները բացուեցան՝ սպառնալից դէմքեր երեւցան, ձեռքերնին ահազին բիրերով, թուրերով ու սուրերով, կացիններով, ուրաղներով, սաթերներով և վերջապէս գլխէն մինչև եղունգները զինուած, զրահուած, կարծես կազմ ու պատրաստ էին, և հրամանի մը կ'սպասէին: Արտասովոր քանակով և երեւոյթով թուրքերու, Քիւրտերու, Չէրքէզներու և Կրէտացի իսլամ գաղթականներու յանկարծ շուկան թափուելը ամէնուս ուշադրութիւնը գրաւեց, և անմիջապէս Ազգային Առաջնորդարանը լուր տրուեցաւ ստոյգ վտանգի մը մօտենալը: Ազգ. Առաջնորդարանի մէջ Ատանայի քրիստոնեայ կրօնական պետերէն ու աշխարհական երեւելիներէն ժողով մը գումարուեցաւ և անմիջապէս պատուիրակութիւն մը կազմուեցաւ տեղացի և օտարահայտականներէ բաղկացեալ, որոնք կուսակալ ձեւատ պէյին զիմելով քաղաքին ենթարկուած վտանգաւոր և սարսափելի վիճակը ներկայացուցին, խնդրելով անմիջական կարգադրութիւն մը: Կուսակալն աշխատեցաւ համոզել թէ՛ բան մը չիկայ և թէ՛ բան մը չի պիտի ըլլայ. ստիպելով պատուիրակութեան որ շուկաները շրջին և համոզեն վախկոտ քրիստոնեաները որ իրենց գործերովը զբաղին: Եւ խուժանապետները՝ կուսակալին դուռը կայնած՝ ծաղ-

բանքով կը խնդային այս ամենուն վրայ, վստահ ըլլալով որ իրենց փափաքին յաջողութիւնը ապահովուած էր:

Շուկայի բազմութիւնը կ'աւելնար ու կը բազմապատուէր վայրկեանէ վայրկեան, որով շուկայներս ստիպուեցանք մեր վաճառատուններն ու վարժարանները դոցելով մեր տունները ապաստանիլ:

Շուկաները միայն զինավաճառները գործի վրայ էին, ղէնք և միայն ղէնք կը ծախուէր թուրք զինավաճառներու կողմէ, միայն թուրքերուն և շատերուն ալ ձրի կը բաշխուէր: Նոյնիսկ մի քանի քրիստոնեայ զինավաճառներու վաճառատուններուն գուռները խորտակուելով թալանի տրուեցաւ, տեղական կառավարութեան ոստիկաններուն ու զինուորներուն աչքին առջեւ, որոնք կատարեալ անտարբերութեամբ և խորհրդաւոր ժպիտներով աւանատես կ'ըլլային այս ամենուն:

Պահ մը ոստիկաններու հետխտն և ձիաւոր կանոնաւոր խումբեր սկսան շրջիլ և գծադրաբար քիչ ետքը ասոնք ալ ցրուեցան և խուժանին խառնուեցան: Այլ իրարանցումը, խուճապը սկսած էր, ղէնքեր և միայն ղէնքեր կը փոխադրուէին ամէն կողմ:

Ժամը Յին ատեններն էր որ Կուսակալ Ճէվատտ պէյի ստիպումներուն վրայ շուկան սկսան շրջիլ Քրիստոնեայ և Իսլամ կրօնական պետեր և երեւելիներ, որոնք կը յորդորէին՝ խանութները չի դոցել և դոցուածները բանալ, վստահեցնելով տեղական կառավարութեան աչալըրջութեանը (°) վրայ: Այս պատուիրակութեան մէջ կը գտնուէին քրիստոնեաներու կողմէ Հայոց Առաջնորդական Փոխանորդը, Հայ-Հռոմէականաց Առաջնորդը, Հայ-Բողոքականաց Պատուելին և ուրիշներ, իսկ Թուրքերու կողմէ այս խումբին միացած էր Պաղտատի զատէ Ապտ-

տիւլգատէր էֆ.ի տղան Ապտիւլբահման էֆ., իսկ յիշեալին հայրը Ապտիւլգատէր էֆ. կը շրջէր տառնեակ մը երեւելի հօճաներու հետ, իրենց ետեւէն ունենալով կարգ մը խուժանապետներ: Քրիստոնեայ պատուիրակութիւնը՝ ընդհանուրի կարգին զիս ալ կանչեց տունէս և ստիպեց որ գեղարանս բանամ: Այս առաջարկին ի պատասխան զիտել տուի իրենց թէ, 'նախ' իրենց հետեւող և ամբողջ շուկաները լեցուող զինեալ խուժանը պէտք է ցրուեն, երկրորդ՝ հինգ ճամբու բերան նայող գեղարանիս առջեւ, գոնէ զինուոր մը կեցնեն և անկէ ետքը սիրայօժար կը բանամ, մինչդեռ Ատանայի Հայոց փայլուն աստղը Դաւիթ էֆ. Ուրֆալեան՝ որ կընկերանար յորդորիչ պատուիրակութեան, կրկին խնդրեց որ գեղարանս բանամ, ուրիշներու օրինակ ըլլալու համար, առանց կռահելու թէ իր գիւրահաւանութեանը առաջին անգամ ինքը զո՞ս պիտի երթար: Դեղարանը բացուեցաւ և ուրիշ մի քանի վաճառատուններ եւս բացուեցան, անդին Ատանայի շրջակայ թաղերուն մէջ ջարդը սկսած էր արդէն և Թօսպաղը-Գալէսի թաղը տակն ու վրայ եղած:

Ժամը չորսին էր (Ը. Թ.), կարգ մը վիրաւորներ անցուցին, որոնց ամէնքն ալ քրիստոնեայ էին: Փոխանակ վիրաւորող ոճրագործները ձերբակալուելու, վիրաւորեալները կը փոխադրուէին կառավարութեան դուռը...: Յանկարծ ահռելի իրարանցում մը, սոսկալի խուճապ մը սկսաւ և ահա փախչող փախչողի: Հրադէները սկսան պայթիլ հեռուներէն, որոնց ձայները հետզհետէ կը մօտենային: Գոռում, դոչում, իրարանցում, խուճապ, վայնասուն, կրակ ու բոց, երկինք և երկիր իրարու խառնուեցան: Զարդը սկսած էր բուռն թափուլ: Առաջին զոհերը եղան Դաւիթ էֆ. Ուրֆալեան (անդամ Վերա-



ԱՏԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿԸ՝
ԴԱՒԻԹ ԷՖ. ՈՒՐՁԱԼԵԱՆ

Շատ ազնիւ ու վեհաճան բնաւորութեան տէր եւ բնական լաւագոյն ձիւրքերով օժտուած անձնաւորութիւն մ'էր: Դժնած 1859ին Ասանայի մէջ եւ Պեսական ու Ազգային բազմաթիւ պաշտօններ վարած է, իրեն սկզբունք ունենալով միշտ՝ յույզաւորութիւնն ու կատարեալ անկեղծութիւնը, որոնցմով սիրուցած էր ինքզինքը բոլոր Ասանացիներէն անխտիր:

քրննիչ տառանի), և Յարութիւն էֆէնտի Շատրիկեան (անդամ Քաղաքապետական ժողովի): Այս վերջինը՝ քաղաքապետութեան պաշտօնատան դրան առջև կուսակալ ձէվատ պէյի և Ամերիկացիի մը աչքին առջև սպաննած են (*), և երբ Ամերիկացին արգիլելը խնդրեր է կուսակալէն, վարպետորդի կուսակալը Ամերիկացիին ետեւը պահուրտեր է իրր թէ իր անձը պաշտպանելու համար: Հոն ուրիշ քրիստոնեայ մը եւս գտնելով սպաննած և երկուքին զիակաները կուսակալին աչքին առջև քաշկռակելով Սիհուն դեպքը նետած են: Միւսնայն ժամուն ասոյին մեծ շուկային մէջ համերաշխութեան յորդորներ տուող և կառավարութեան բարեացակամութիւնը վստահեցնելու աշխատող Ատանայի հազուադէպ զաւակը Դաւիթ էֆ. Ուրֆայեան՝ սպաննուեցաւ քիւրտէ մը: Ատանայի միջազգային յարգանքներուն արժանացած պարթեւահասակ քաջատուջ և դեռ երիտասարդ Դաւիթ էֆէնտիի սպանման լուրը՝ վայրկենապէս տարածուեցաւ և ամբողջ քրիստոն ից ու մանաւանդ Հայոց մեծ կսկիծ պատճառեց:

Շուկաներու մէջ թալանը սկսաւ: Խանութներու դուռները կը խորտակուէին կացիններով, ուրաքներով, և սաթրքներով, որոնց պարունակութիւնները կը յափըշտակուէին և կը փոխադրուէին հոս հոն: Ականատես էի թալաններու, որոնց կը մասնակցէին այր ու կին թալանողներ դեւերու պէս: Բեռնաւորուած թալանողներու տողանցն է որ կանցնի անվերջանալի շարքով մը խառն ի խառն ու սոսկալի վաճառուհներով: Կերթան ու վայրկենապէս կը վերադառնան մնացածներն ալ

(*) Այս ոճիրին համար իրրեւ ոճրագործ կախաղան հանեցին սեւամորթ ջրհանկիր մը:

տանկու համար : Եւ մենք քրիստոնեաներս առաջին թափով
տուններն իս քաշուած , ծակերէն կը դիտենք այս ամենը ,
սպասելով մեր կարգին : Առաջին օրը գրեթէ՝ չուկաները
թալանելով և կեղբորնէն դուրս թուրք թաղերուն
մէջ բնակող կամ պանդոկներու մէջ մնացող քր-
իստոնեաները ջարդելով անցուցին : Շուկաներուն մէջ
թուրք վաճառատուններուն ու խանութներուն վրայ
թուղթեր փակցուած էր անմիջապէս , որոշելու համար
քրիստոնեաներու սպասկանածները և որով թուրքերու
բնաւ վնաս մը չեղաւ , իսկ ընդհակառակը քրիստոնեա-
ներուն ապրանքները մինչև յետին ասեղը թալանուեցան :
Առաջին ջարդին ատեն պաշտպանուեցան միայն Հայոց
թաղերուն մէջ գտնուող փոքրաթիւ խանութները , որոնք
այ երկրորդ ջարդին կործանեցան ու մոխիր դարձան :
Թալանէն ետքը կարգը եկած էր ջարդին : Արիւնի ծարաւ
կատաղի խուժանին ջարդի հրամանը տրուած էր անշուշտ :
Որով խուժանը , ամէն գառակարգէ բաղկացեալ իսլամ
խուժանը՝ ամենէն առաջ թուրք թաղերուն մէջ կառա-
վարական պաշտօնատան քիթին տակ գտնուող պանդոկ-
ները պաշարեց : Նախ՝ Աճէմ խանի մէջ գտնուող վաթսուն
և հինգ քրիստոնեայ պանդուխտներու զէնքերը՝ կեան-
քերնին խնայելու խոստումով , ժողկիլէ ետքը , զիրենք ալ
քովէ քով չարած և մէկ կարգի վրայ իրարու ետեւէ
սպաննած են կատարեալ վայրագութեամբ :

Ջարդարարները Աճէմ խանէն ետքը , յարձակած են
Տուղ խանը կոչուած պանդոկին վրայ , որուն մէջ զրու-
նուող եօթմասնատանի չափ Հաճընցի ջորեպաններն ու վա-
ճառականները իրարու վրայ պառկեցնելով խողխողած են
անխնայ , որոնց արիւններուն հետքերը կը մնան դեռ
յիշեալ պանդոկին ախոռներուն ու բակին ամէն կողմերը :

Այս պանդոկէն միայն մէկ հայ ազատեցաւ , այն ալ ան-
ժանօթ ծակի մը մէջ չորս օր պահուելով , և որուն անունը
էր եղած թաղիին բերմունքով՝ օրական հաւկիթ մը զոր
հաւը հոն հայուն քով կ'ամէ եղեր ամէն օր :

Վայրագ խուժանը Տուղ-խանէն ետքը յարձակած է
Հայտար-օղլու խանին վրայ : Այս պանդոկին մէջ զրու-
նուող և գրեթէ ամբողջապէս Հաճընցի եղող քանի մը
երիտասարդներ անձնապաշտպանութեան զիմելով մէկ
ժամու չափ թէեւ գիմարած են , սակայն ջարդարարները
տեսնելով որ աժան գինով չափաւ կրնան յաղթել գիմար-
բողներուն , խորամանկութեամբ անուշ լեզուի կը դիմեն ,
բարձրաձայն երգումներ ընելով իրենց կրօնքին և պապին
վրայ թէ՝ իրենց բան մը չափաւ ընեն և թէ զիրենք
պաշտպանուելու համար եկած են , և ինչ : Խեղճ հայերը՝
արդէն զիմարդները հաղիւ իրենցմէ մէկ քանին ըլլալուն ,
կ'ստիպուին ազատուելու յոյսով դուռը բանալ : Կատաղի
զայրերը ներս կը խուժեն և մէկ քանի վայրկեանի մէջ
ջարդ ու կտոր կ'ընեն պանդոկին պարունակած ամբողջ
հայերը , ոտքի տակ տռնելով կրօնքի վրայ եղած եր-
գում , խոստում ամէն ինչ (*) :

Կատաղի խուժանը՝ Հայտար-օղլու պանդոկէն ետքը
Գալէ-գափու Տէլի-Մէմէտի պանդոկին վրայ կը յար-

(*) Հայտար-օղլու պանդոկի կոտորածէն ալ ազատե-
ցաւ մէկ հատիկ հայ երիտասարդ մը , որ կծկտած էր բաց
գարակի մը մէկ անկիւնը և զոր հակառակ կրկնակի խու-
զարկութեանց չէին կրցած տեսնել , մինչդեռ վայրենիե-
րուն արիւնոտ աչքին առջեւ պահուած էր : Այս ոտոյգ
մահէն ազատած տղան՝ ջարդէն ետքը ամիս մ'ալ բանտը
զրուեցաւ իրրեւ վարձատրութիւն ուղջ մնալուն :

ձակի, որուն մէջ գտնուող քառասունի չափ քրիստոնեաները կը ջարդէ անխնայ: Պանդոկին բարձր ծակ ու ծուկը փնտռելով՝ առաստաղի յարկին մէջէն կը հանեն պանդոկատը Հաճընցի Աւետիս կոչուած շատ քաջարի և աղնիւ երիտասարդը, զոր պարկի մը մէջ թխմելով շատ բարձր պատուհանէ մը՝ փողոցը սպասող խուժանին մէջ կը նետեն: Հէք Աւետիսը վայրկեանապէս կը ջարդուի և փողոցի շուներէն կը լափուի:

Տէլի-Մէմէտի պանդոկէն ետքը վայրագ խուժանը կը յարձակի շուկային մէջ գտնուող Եէնի-խանի վրայ և հոն եւս գտնուող յիսունի չափ քրիստոնեաներ կը ջարդուին առանց մէկ հոգի կարենալ ազատուելու:

Միւս կողմէ թօսպաղը գալէսին տակնուլրայ ընող խուժանին մասը՝ Գուրու-քէօլիի կողմէն գալով կը յարձակի Փամուզ-պաղարի Քիւլիէլի և Վէզիր-խաները, որոնց մէջ կը մտնուին հարիւրի մօտ Կեռարացի քրիստոնեաներ:

Այս գլխաւոր պանդոկներէն դատ, մեծ ու պզտիկ Չաթալ-խան, Կէօն-խան, Արապաճը-խան և այլ պանդոկներու մէջ գտնուող բազմաթիւ քրիստոնեաներ ջարդուեցան ամբողջապէս, որոնց մէջ կը գտնուէին Տիգրանակերտէն, Սարգիսէն, Սեդատարայէն և մինչեւ իսկ Մուշէն եկած անհամար մշակներ:

Թուրք, Քիւրտ, Ֆէլահ, Չէրքէզ, Ապտալ, Գնչու և Կրեւնցի գաղթական խաւաններէ բաղկացած խուժանը հինգ տասը մասի բաժնուած, մէկ կողմէ թալանը կը շարունակէր, միւս կողմէ դէպ ի կեղծոն յարձակումը և կոտորածը կը սաստկացնէր վայրկեանէ վայրկեան: Մենք մեր թաղերը՝ տուններուն մէջ քաշուած անտեղեակ էինք՝ դուրսի կոտորածէն և միայն հրազեններու ձայները կը

լսէինք ու թալանողներու փախուստը կը դիտէինք, սպասելով միայն կառավարութեան զինուորներուն օգնութեանը:

Հայոց թաղերէն դուրս թուրք թաղերուն մէջ գրտնրուող Հայերը ամբողջապէս ջարդուած էին և մննք կեղրոնը լուր չունէինք այս ամենէն:

Յանկարծ Հայ թաղերուն վրայ յարձակումները սկսածն րուան կերպով: Ամէն մարդ՝ իր տանը պատուհանին առջեւ կեցած կը սպասէր խուժանին մօտենալուն և որուն անշուշտ շատ աժան չափի ծախէր իր կեանքը: Փողոցները գտնուող քրիստոնեաներէն անթիւ վիրաւորներ սկսան փախչիլ իրենց տունները: Չէնքի ձայները մօտեցան, կիները սկսան պօռալ, մանուկները լալ և մեծերը «օգնութիւն, օգնութիւն» աղաղակել, նոյն իսկ ընտանի կենդանիներն իրենց ձայներով կարծես կը բողբէին այս անգթութեան դէմ: Հրազեններու անթիւ պայթիւններէն երկինքը կը գոռար և երկիրը կը սարսուէր. խառնակութիւնը ծայր առաւանդին հասած էր: Վերջին դատաստանի օրը չի կրնար ըլլալ երբէք այն զարհուրելի օրուն պէս:

Օգնութիւն խնդրողներու պուշուքները, հրազեններու ձայները՝ ընտանի անասուններու գոռում գոչումները, վայրագ խուժանին հանած վայնասունները և խուժանը առաջնորդող չէլիսերուն ու հօճաններուն բարձրաձայն աղօթքները իրարու խառնուած օդը կը թնդացնէին: «Օ՜Ք, անաճղըմ, վա՛յ մայրիկ, զարնուեցա՛յ, օգնութիւն, փախէ՛ք, փախէ՛ք, փախէ՛ք, կուգա՛ն, մօտեցա՛ն, ահա և կա՛ն...» ձայները սոսկում միայն կը ալուէին: «Աստուած, Աստուած» կը պօռային կիները, «մայրիկ, հայրիկ» կը գոչէին մանուկները, «օգնութիւն, օգնութիւն» կը հայցէին խեղահանները, յուսալով թէ կառա-

վարութիւնը դործի վրայ էր մեր կեանքերը պաշտպանելու համար: Եւ երբ հասկցանք որ լայ, ողբ, աղաչանք, պաղատանք և անձնատուր ըլլալ օգուտ չունի, և անանկով որ կառավարութիւնն ալ գինւորներով ու ռոտիկաններով խուժանին միացած է, ստիպուեցանք ճգնաժամային բուն գիմադրութեան մը գիմել, զոր եթէ քիչ մ'ալ ուշացնէինք՝ անկասկած ամբողջութեամբ ոչնչացած պիտի ըլլայինք և այսպէս խումբ մը աղաքներ՝ քաջութիւն ունեցան փողոց իջնալով դէմ առ դէմ դալու մեր արիւնին ծարաւ խուժանին հետ:

Տանեակ հազարաւորներէ բաղկացած ահազին խուժանը մէկ քանի աղաքներու այդ քաջութեանը չի կրրնալով գիմանալ սկսան փախչիլ: Առաջին գիմադրական յաջող փորձին վրայ ամէն մարդ քաջակերուեցաւ. և ահա մեծ ու պզտիկ, ծեր, տղայ, հարուստ և աղքատ առանց խարութեան փողոց թափուեցան ու գէնի ձեռին ամէն կողմ գիմադրութիւն ցոյց տալ սկսան, պաշտպանելով քրիստոնեայ թաղերու գոնէ կեդրոնները: Ահազին խուժանը սարսափած խումբ մը Հայոց այս յանդիմանքն՝ սկսան փախչիլ «Էրմեհի Ֆեհայիլէրի կէլիճը» պօռալով, մինչդեռ մէջտեղը ո՛չ ֆէտայի կար և ո՛չ ալ մեր կողմէ յարձակող, այլ ամէն մարդ անշուշտ մեռնիլ չէր ուզեր, որով և իր ամբողջ ուժովը ինքզինքը կը պաշտպանէր խուժանին յարձակմանը դէմ: Ասոր վրայ խուժանապետները՝ կառավարութեան գիմած էին պօռալով և պահանջելով որ իրենց կանոնաւոր գէնքեր յանձնուին, ժամ առաջ ջարդելու համար քրիստոնեաները, որովհետեւ անոնք իրենց կարծածին՝ չափ տկար չին եղեր և գիմադրութեան կը յանդգնին: Կառավարութիւնը խուժանապետները առաջնորդած էր գինւորական զօրանոցը,

որուն պարունակած ահազին քանակութեամբ գէնքերն ու առգմանիւթները, հազարաւոր մաւղէրներ, մարթինիներ և անտուկներով փանդուշաները յանձնած էր անոնց, որ անմիջապէս այդ գէնքերը բաշխած էին իրենց հետեւորդներուն: Ամէնքը մէկ թմրուկներով, ծնծղաներով ու կրօնական երգերով դացած են Գարալար թաղի մօտ Վալիտէ Սուլթան մզկիթը, հոն հազարաւոր հօճաններ, սօֆիթաններ ու չէլիսի բարձրաձայն աղօթքներ կարդացած ու գրգռիչ, հրահրիչ, կրօնական պատերազմի բանախօսութիւններէ վերջը ամենքը միարեւան երգում բրած են մէկ հատ հայ մ'իսկ չի թողուլ, հոն ամէնքը միարեւան կը գոչեն երեք անգամ «Իւմեքե սալաք, Փէյլամպեքե սէլամէք, Փաշիւահրմ չօգ եաօա»: Այս ամենը լսած էին նոյն մզկիթին մօտէն և Հայոց թաղերուն կեդրոնէն, այսինքն մեզմէ հեռու գանուող ու անշատաբար գիմադրող և գրեթէ ամբողջութեամբ Հաճրնցի եղող Խասրը-պաղարի փողոցի շատ փոքրաթիւ հայերը, որոնք ահ ու սարսափի մասնուած վերջապէս յուսահատ, կ'ափալուին իրենց տուններուն պատերը ծակել և գիշերանց՝ իրենց դրացի Ռուսական Հիւպատոսարանի թարգման Պ. Եանդօ Արթէմիի տունը ապաստանիլ:

Այս վերջնոյն ծեր մայրը մեծ քաջութեամբ և անձնուիրութեամբ պաշտպանած և ազատած էր երեք հարիւր հոգիի մօտ երկուսն քրիստոնեաները, երեք օր և չորս գիշեր, նոյն իսկ անոնց անուններն ալ տալով: Իսկ մենք կեդրոնը լուր չունէինք այս ամենէն և կը կարծէինք թէ Խասրը-պաղարի քրիստոնեաները ամբողջութեամբ ջարդուած են:

Մոլեռանդ խուժանին՝ ազէտ կրօնաւորներու առաջնորդութեամբ բրած ստակալի յարձակումներուն դէմ,

քրիստոնեայ փոքրաթիւ զիմադրողները քաջարար վահան կանգնեցան և վերջապէս թշնամին ստիպուեցաւ քաշուիլ քրիստոնեաներու թաղերուն կեդրոնէն: Առաջին օրը մինչև իրիկուն անկանոն յարձակումներով ու զիմադրութիւններով անցաւ, որոնց միջոցին մեծ թիւով կորուսաներ ունեցանք քրիստոնեանեայ թաղերու կեդրոնէն հեռու գտնուող թուրք թաղերու մէջ, ուր բնակող հազարաւոր քրիստոնեաներ մեծ մասով զբոսցիներ, անբեւախայիկ խուժողութիւններով ջարդուած էին, առանց նոյն իսկ մէկ հոգի ողջ մնացած ըլլալու անխիղճներուն ձեռքը, մինչդեռ ասդին մեր քրիստոնեայ թաղերուն մէջ բնակող թուրքերը ամբողջութեամբ պաշտպանուեցան մեր կողմէ կատարեալ հոգածութեամբ:

Առաջին օրը իրիկունս դէմ, քրիստոնեայ թաղերուն պաշտպանութեանը համար մեր շատ փոքրաթիւ զիմադրողները յաջողեցան զիրք բռնել Ատանայի հետեւեալ կաբւոր կողմերէն.

Թարսուս գափուսու	20 հոգի
Հ. Յ. Գ. Գլիւպին առջև	30 »
Պէքճի մէրքէզի	6 »
Զիֆթէ-տինկ	7 »
Մեծ արմաւենիի փողոցը	6 »
Մայր եկեղեցիին շուրջը	6 »
Ասորիներու եկեղեցին	12 »
Աշխէնեան վարժարանը	11 »
Մուշկեղեան »	7 »
Մէլէք կիրմէզ չարչուսը	5 »
Մէյլէ պազարը	4 »
Փոխադրելի	114 »

Փոխադրուած	114 հոգի
Տ. Գէորգի փողոց	2 »
Խօրօղ օղլուի »	7 »
Պօն մարշէի անկիւնը	2 »
» » քովը տուն մը	4 »
Իսպիր օղլուի օթէլը	3 »
Գունտուրաճըլարի գլուխը	
տանիքի մը վրայ	1 »
Գարասօգու	3 »
» տանիքի մը վրայ	3 »
Հայ-Հոռլմէականաց եկեղեցիի փողոցին բերանը	7 »
Հայ-Հոռլմէականաց եկեղեցին	6 »
Հայ-Բողոքականաց ժողովարանին զանգակատունը	4 »
Ֆրանսացի Յիսուսեաններու եկեղեցիին քովը	1 »
Ֆրանսացի Մայրապետաց վարժարանին քովը	6 »
Ամերիկ վարժ.ին անկիւնը	2 »
» » շուրջը տուն մը	2 »
» » » » »	1 »
» » » » »	5 »
Գումար	173 »

Երեսուն հազարէ բաղկացեալ ահագին խուժանին դէմ, ահա վերողբեալ հարիւր եօթանասուն երեք տղաքներու քաջարի զիմադրութեանցը շնորհիւ առաջին ջարդէն ազատեցաւ Ատանայի մնացեալ Հայութիւնը:

Այս կերպով քիչ չափ կանոնաւոր զիմադրութիւն մը սկսելէ ետքը քիչ մը շունչ առինք և մութը վրայ հա-

քրիստոնեայ փոքրաթիւ դիմադրողները քաջարար վաճան կանդնեցան և վերջապէս թշնամին ստիպուեցաւ քաշուիլ քրիստոնեաներու թաղերուն կեդրոնէն: Առաջին օրը մինչև իրիկուն անկանոն յարձակումներով ու դիմադրութիւններով անցաւ, որոնց միջոցին մեծ թիւով կուսաններ ունեցանք քրիստոնեանեայ թաղերու կեդրոնէն հեռու գտնուող թուրք թաղերու մէջ, ուր բնակող հազարաւոր քրիստոնեաներ մեծ մասով զրահցիններ, անբուժական խուժգոծութիւններով ջարդուած էին, առանց նոյն իսկ մէկ հոգի ողջ մնացած ըլլալու անխիղճներուն ձեռքը, մինչդեռ ասդին մեր քրիստոնեայ թաղերուն մէջ բնակող թուրքերը ամբողջութեամբ պաշտպանուեցան մեր կողմէ կատարեալ հոգածութեամբ:

Առաջին օրը իրիկունս դէմ, քրիստոնեայ թաղերուն սրտապանութեանը համար մեր շատ փոքրաթիւ դիմադրողները յաջողեցան դիւրը բռնել Ատանայի հետեւեալ կարեւոր կողմերէն.

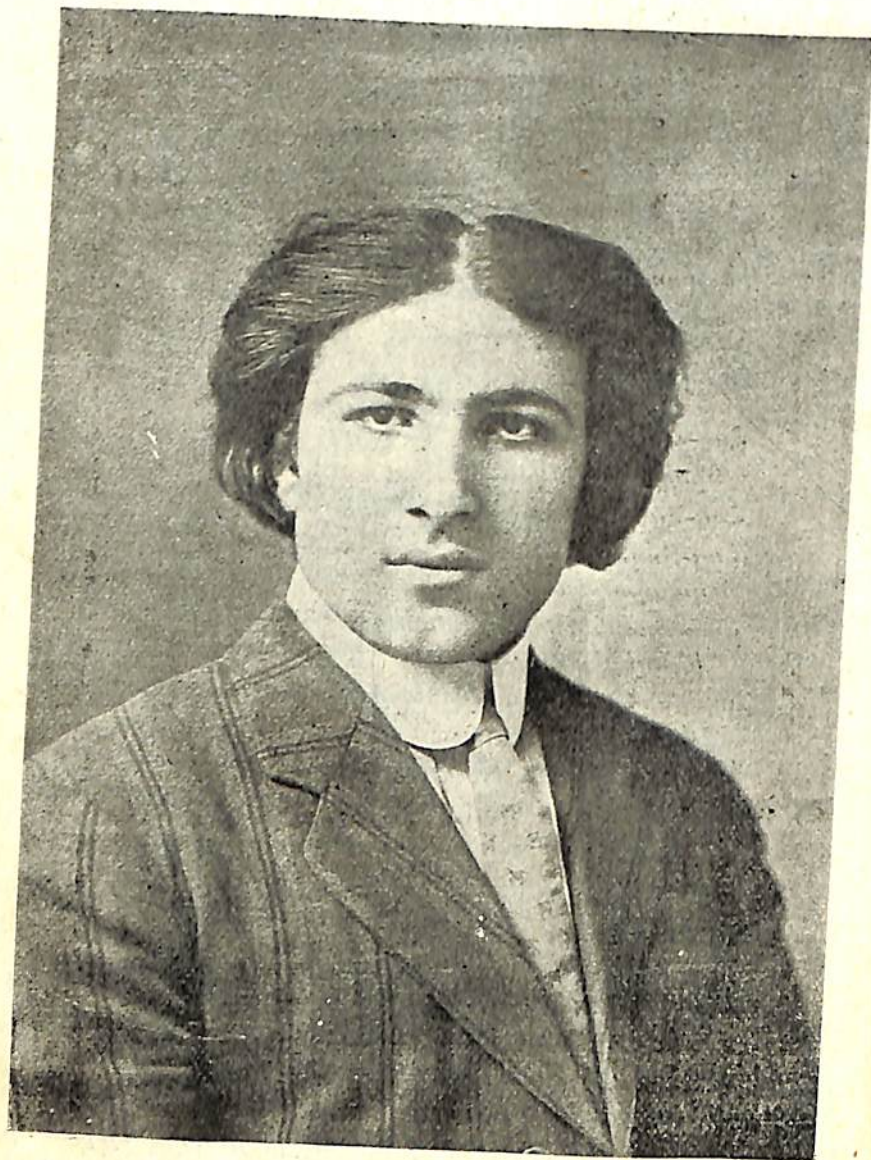
Թարսուս գաւիւսու	20	հոգի
Հ. Յ. Դ. Գլիւպին առջև	30	»
Պէքճի մէրքէզի	6	»
Զիթիթէ-տինկ	7	»
Մեծ արմաւենիի փողոցը	6	»
Մայր եկեղեցիին շուրջը	6	»
Ասորիներու եկեղեցին	12	»
Աշխէնեան վարժարանը	11	»
Մուշկեան »	7	»
Մէլէք կիրմէզ չարչուսը	5	»
Մէլիէ պաղարը	4	»

Փոխադրելի 114 »

Փոխադրուած	114	հոգի
Տ. Գէորգի փողոց	2	»
Խօրօզ օղլուի »	7	»
Պօն մարշէի անկիւնը	2	»
» » քովը տուն մը	4	»
Իսպիր օղլուի օթէլը	3	»
Գունտուրաճըլարի գլուխը տանիքի մը վրայ	1	»
Գարասօղու » տանիքի մը վրայ	3	»
Հայ-Հռովմէականաց եկեղեցիի փողոցին ընթացքը	7	»
Հայ-Հռովմէականաց եկեղեցին	6	»
Հայ-Բողոքականաց ժողովարանին զանգակատունը	4	»
Փրանտացի Յիսուսեաններու եկեղեցիին քովը	1	»
Փրանտացի Մայրապետաց վարժարանին քովը	6	»
Ամերիկ վարժ.ին անկիւնը	2	»
» » շուրջը տուն մը	2	»
» » » » »	1	»
» » » » »	5	»
Գումար	173	»

Երեսուն հազարէ բաղկացեալ ահագին խուժանին դէմ, ահա վերագրեալ հարիւր եօթանասուն երեք տղաքներու քաջարի դիմադրութեանցը չնորհիւ առաջին ջարդէն աղատեցաւ Ատանայի մնացեալ Հայութիւնը:

Այս կերպով քիչ շատ կանոնաւոր դիմադրութիւն մը սկսելէ ետքը քիչ մը շունչ առինք և մութը վրայ հա-



Ա. Ե. Ե. Զայոց ինքնապատկերման վարիչ Ե. Ե. Ե. Զայոց
Հերոս Պ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԼԱԶԱՐՈՍԻ, որուն «ՍԱԶԼԸ ՖԷՏԱՅԻ»
անունը տրին թուրքերը :

սաւ : Հազիւ թէ մութը կոխած էր , մեր կատաղի թըշ-
նամբները նոր գիւտ մը ըրին , անշուշտ փորձառու հրա-
մանատարներու կարգադրութեամբ . կրակ գրին քրիս-
տոնեայ թաղերուն չորս կողմերը , և ահա ի հրդեհներ
բարձրացան ամէն կողմերէ , որոնց բոցերը ցերեկի պէս
լուսաւորեցին ամբողջ քաղաքը և ահա յարձակումներն
սկսան առաջուաններէն աւելի բուռն կերպով : Երկու
կողմերէ հրացանաձգութիւնները կորստային , սոսկալի
հրդեհներուն բոցերը ճարձատիւներով երկինք կը բարձ-
րանային , մինչ օգնութեան ազաղակները ա՛լ աւելի կը
յուզէին ու կը սարսուցնէին զմեզ :

Գիշերուան ժամը երկուքն էր , յանկարծ հրացան-
ներու ձայները կրկնապատկուեցան , և մենք կարծեցինք
թէ ա՛լ պարտուեցանք , մինչդեռ Մէրսինի Անգլիական
Հիւպատոսը Մր. Տօթի Ուիլ փութացած եկած էր մառ-
նուոր չափեկաւքով և անոր գալուստն էր որ կ'աւետէին
մերինները : Հիւպատոսը Ատանա հասածին պէս ձիու-
վրայ հեծած մէկ քանի հեծեալ զինուորներու առաջնոր-
դութեամբ կառավարութեան գլուխ կ'երթար , և երբ
մեր թաղերէն կանցնէր բաղմաթիւ քրիստոնեաներ Հիւ-
պատոսին ոտքին ձեռքին փարեցան արտասուելից աչքե-
րով , խնդրելով որ պաշտպանութիւն մը չհորհէ և ժամ
առաջ ջարդն ու հրդեհը դադրեցնէ : Հիւպատոսը խրա-
խուսեց բարձրաձայն , վտանգեցնելով որ անմիջապէս
պիտի դադրին յարձակումն ու կրակը : Այս աւետիւնը
վայրկենապէս տարածուեցաւ մեր մէջ բարձրաձայն ա-
զաղակներով , և պահ մը ուրախութեան ճիւղեր արձակ-
ուեցան ամէն կողմէ , սակայն քիչ վերջը յուսախաբու-
թեան մասնուեցանք և մեր այդ ուրախութիւնը լաց ու
կոծի փոխուեցաւ , երբ տեսնեք թէ յարձակումներն ու

հրդեհները փոխանակ դադրելու ա՛լ աւելի կը սասա-
կանային :

Առաջին դիշերը մինչեւ առտու հրդեհներով պաշար-
ուած ա՛ն ու սարսափի մէջ անցուցինք , մի եւ նոյն ատեն
գիւմարութեան գործն ալ առաջ տանելով : Իսկ անդին
Անդլիական Հիւսպատար կուսակալ Ճէփատ պէյի երթա-
լով ջարդին անմիջական դադրեցումը կը պահանջէ : Խո-
րամանկ ու վախիտ կուսակալը ազուէսի պէս Հիւսպա-
տարին գէմ քծնելով անկարողութիւնը կը յայտնէ , միեւ-
նոյն ատեն առաջարկելով որ Հիւսպատար նոյն ինքն ան-
ձամբ փորձէ զսպելու համար յարձակումները , և Հիւ-
սպատար կը ստիպուի մէկ քանի սպաներ ու զինուորներ
առնելով շրջիլ քաղաքին մէջ , ջարդը դադրեցնելու յօյտով :

Հիւսպատարին անցած միջոցին վայրագ խուժանը կը
սկսի փախչիլ փողոցէ փողոց և տղայական պահուէրաւք
խաղալ : Բաւական աշխատութիւնէ ետքը Հիւսպատար կը
ստիպուի դործը իր վիճակին ձգել , խնդիրը անմիջապէս
տեղեկագրելով տո որ անկ է : Շոգեկառքի սուրումները
սկսան՝ ժամէ ժամ օրօրելով զմեզ անտախ յոյսերով , մինչ-
դեռ Անդլիական Հիւսպատար կ'երթեւեկէ եղեր Առա-
նայէն Մէրսին , Մ'էրսինէն Ատանա :

Առաջին դիշերը այսպէս անցաւ և մենք դժբաղդ
ու անտէր Հայերս՝ միայն Ամենակարողին օգնութեան ա-
պաւինելով առանց վայրկեան մը քնանալու ոտքի վրայ
լուսցուցինք :

Երկրորդ օրը արշալոյսին հետ յարձակումները կը բզ-
նադատուեցան ամէն կողմերէ : Հրադէշները կը պայ-
թէին ու կը պայթէին իրենց տեսակներուն կատաղու-
թեամբը և զինուորներու մաւղէրները ցած ու աննշան
ձայներով հեռուներէն կը զրկէին սրածայր ու բարակ

կապարներ , որոնք ասեղի պէս ծակելով կ'անցնէին ի-
րենց հանդիպած տեղերէն և կամ մօեղի բզզումով մը
մեր ականջներուն քովէն անցնելով կերթային հեռունե-
րը : Հաստ պատերը , ահագին ժայռերը , մարմարիոնէ
սիւնները հազիւ բարակ թուղթի մը չափ տկարութեամբ
կը ծակուէին մաւղէրի սոսկալի կապարներէն : Մէկ սեն-
եակի մէջ տասը հոգի մէկէն մաւղէրի մէկ գնտակով
սպանուիր տեսնեք ապշութեամբ , և ահա այսպիսի սեն-
եակներու մէջ էր որ կը մնայինք և կը սպասէինք ան-
գութներու զթուլթեանը և կամ շահամոլ օտարականներու
մարդասիրութեանը : Սպասել օգնութեան ջարդի պահուն ,
ո՛հ ինչ անտանելի , անհանդուրժելի տառապանք է եղեր .
կը հալինք , կը մաշինք , կուլանք , կ'աղերսենք ու կ'աղօ-
թենք , բայց ի՛նչ օգուտ , ո՛վ պիտի համար օգնութեան .
այն վայրկեանները , ո՛հ այն ժամերը դարերու չափ կ'եր-
կարէին մեզի համար , կ'ուզէինք ժամ առաջ , վայրկեան
մ'առաջ մեռնիլ , առանց սակայն զգալու ամիսկա : Մահը՝
ո՛հ մանաւանդ ստանկ պարագաներու տակ , անբնական
մահը դժուար չառ դժուար կը թուէր : Գիտնալով մեռ-
նիլ և անխիղճ ոճրագործներու դաշոյնին տակ հազար ու
մէկ չարչարանքներով մեռնիլ , սարսափելի էր , սարսա-
փելի . . . : Երեւակայեցէ՛ք անգամ մը « զահիճները կ'ու-
զան , ահա՛ մօտեցան » ըսուած ատեն մարդ ի՛նչ կ'ըլլայ ,
ի՛նչ սոսկալի , անխմանալի վիճակներու կ'ենթարկուի :
Անցնինք , սիրելի՛ ընթերցող , անցնինք այն վայրկեան-
ները , որովհետեւ այդ վայրկեաններու յիշողութիւնն ան-
գամ հառնոււմ է , մահացում է . . . :

Երկրորդ օրուան յարձակումները ա՛լ աւելի սասա-
կացան , և տուններուս մէջ գանուող Հայերս ստիպուե-
ցանք մեր եկեղեցիները՝ և մանաւանդ օտարահպատակ

չէնքերու մէջ տալատանիլ : Իսկ անդին հետեւն Յունաց թաղին մէջ յայնքը՝ կանխապէս կառավարութեան կողմէ զրուած նշանին վրայ, կարմիր գրօշակներ կախած էին իրենց տուններուն վրայ, տարբերելու համար Հայերէն : Քաղաքին կեդրոնը գտնուող քրիստոնեաները մեծ մասով լեցուեցան Պրանտացի Յիսուսեաններու և Մայրապետներու եկեղեցին, վարժարանները և բակերը, որոնց բնօրինակ հիւրասիրութիւնը և ցոյց տուած մարդասիրութիւնը յաւէտ կրախտապարտ բրած է Առանայի մնացեալ Հայութիւնը : Քրիստոնեաներէն մնացեալ մասերը լեցուած էին Հայոց Ս. Աստուածածին և Ս. Սահփաննոս եկեղեցիները, Հայ-Հռոմէականաց, Հայ Բողոքականաց, Ասորի, Մարոնի, Քէրտանի եկեղեցիները, և քիչ մ'ալ Ամուրիկեան Միաբնակ Մր. Զէմպրոսի տունը :

Հայոց գիմնադրութեան զործին բացի յայնքէն միւս քրիստոնեայ հասարակութեանց բնօրինակ օգնութիւններն եւս անուրանալի են, մանաւանդ Ասորիները, թուրք թաղերուն սահմանին վրայ ձամբող-կէօյիւի մօտ գտնուող իրենց եկեղեցիէն բուսն գիմնադրութիւններ բրին յարձակող խումանին դէմ և այս պատճառաւ էր որ ջարդարարները վրէժ բուծելու համար այս թշուառ հասարակութեան քահանան վիրաւորեցին և եկեղեցին այրեցին երկուրդ դէպքին :

Երկուրդ օրը Հայոց թաղերու սահմանները նեղցան, ժամէ ժամ ահ ու զոյր մասնելով դմեղ և մեր կրակաբաց երիտասարդները՝ իրարու ետեւէ կը բերուէին ծանրապէս վիրաւոր, սրտաբազմի կամ ճակատամարտի դաշտէն : Վայրկեան մը առաջ հրացանը ձեռքին զիւցաղեալ բար իր ցեղին կեանքն ու պատիւը պաշտպանելու վազող Հայորդի մը յանկարծ մէկ քանի տեղերէն վիրաւորուած, կամ թեւը կամ ոտքը կտրուած և կամ

բոլորովին անշունչ կը բերուէր ու կը նետուէր մեր առջեւ, և մենք առողջապահական պաշտօնեաներս ոգի ի բոլին կ'աշխատէինք գոնէ կեանք մը փրկելու համար : Խու մը մը գինեալ երիտասարդներով չըջապատուած զեղարան կը վազեմ և ահա հետեւէն նետուած մաւղէրի գնտակ մը կուգայ գետին կը փռէ բնկերներէս մին, և մենք առանց ետեւնիս նայելու կը փախչինք բզզացող անթիւ կապարներու մէջէն, կոխկրթելով բազմաթիւ դիակներ, որոնք լեցուեր էին փողոցներու ամէն կողմերը : Դիմադրութեան միջոցին մեր ձեռքն ինկան տասնի չափ թուրքեր և նոյն իսկ ոստիկան գինուոր մը, որոնք՝ քիթերնին իսկ չարիւնելու պայմանաւ պաշտպանուեցան մասնաւոր սենեակի մը մէջ, և վերջն ալ այս գերի առնուած ու ստոյգ մահէ ազատած անխիղճները՝ սուս վկայութիւններ տուին կարգ մը անմեղ Հայերու մասին :

Յանկարծ իրարանցում մը կը սկսի « Անգլիական Հիւսպատար կուգայ » կ'ըսեն և ահա կը տեսնենք Հիւսպատար ձիու վրայ և թեւէն դարնուած, անշուշտ խուժանին կապարովը, և մենք չըջապատած գինքը, արցունքներով ներողութիւն կը խնդրենք որ մեր երեսէն ինք ալ վիրաւորուեցաւ, պաղատալին կը խնդրէինք նաեւ որ ջարդը դադրեցնէ, գլխայ մեր վիճակին : Սրտոտ և վեհանձն Հիւսպատար արտասուաթոր աչքերով ցաւ կը յայտնէ որ չկրնար խօսք հասկեցնել, որով ստիպուած է կրկին Մէրոսին երթալու և հոն օգնութեան սպասելու : Մեր արցունքներուն և պաղատանքներուն մէջէն՝ Հիւսպատար կը բամբուլի՝ ձգելով դմեղ բոլորովին առանձին :

Իրիկունը մօտեցած է, գիշերուան դարուտին կըս-

պատենք, զինադադարով քիչ մը հանգիստ ընելու փա-
փաքով, և սակայն զիշերներն ալ հրդեհները կ'սկսին:
Սուրի և կրակի մէջ մնացեր էինք: Երկրորդ օրն ալ ի-
րիկուն եղաւ: Եւ մզկիթներու զազալներէ փոխանակ
աղօթք կարգարու՝ այն բարձրերէն անհասնում կապար-
ներ, կրակներ կը թափուէին մեր վրայ՝ անդու ու ան-
զադար. այս միջոցին Ամերիկեան աղջկանց վարժարանը
պաշարուած էր անթիւ թուրքերով, որոնք բարձրաձայն
կը պահանջէին աղջիկները: Կապարներու տեղատարափին
վրայ Մր. Չէմպերսի քաջատարութեան չնորհիւ զիմացի
տունին սրտը կարելի կ'ըլլայ ծակել, և վարժարանը պար-
պել աղջիկներէն, որոնք ծակէ ծակ անցնելով կը հասնին
Չէմպերսի տունը, և այս միջոցին Մր. Չէմպերսի հետ
աշխատող Մարաշլի նշանաւոր Հայ քարուղիչ մը Յովա-
կիմ էֆ. Գալսեան՝ մէկ քանի թուրքերու ձեռքը կկշտայ
և Մր. Չէմպերսի բազուկներուն մէջ կ'սպաննուի սու-
րերով ու սուլիններով: Նոյնպէս այս պահուն Ամերիկա-
ցիներէն Տարսոնի Միսիօնար մեծանուն Հայտաէր Մր.
Բրիթի փեսան Մր. Բաճրըղ՝ և Հաճընի Միսիօնար
Մր. Մալրըր՝ կը տեսնեն որ իրենց վարժարանին քովի
շէնքը կայրի և վստահելով իրենց օտար հպատակու-
թեանը՝ հրդեհը մտրելու համար քիչ անդին հրդեհին վայրը
գացած էին, բայց թուրքերը անմիջապէս կրակ ընելով
սպաննեցին երկու անձնուէր Ամերիկացի միսիօնար-
ները: Նոյնպէս Յրանտացուց եկեղեցիին քով՝ ծանրապէս
վերաւորեցին Յրանտացի Յիսուսեան Հայր Սաղաթիէնը՝
մինարէէ մը նետուած մաւգէրի գնդակով մը:

Գիշերուան մութը հաղիւ թէ կոխեց, ահա հրդեհ-
ները սկսան ամեն կողմերէ, ահաղին բոցերու ճարձատիւն-
ները վերսկսան բարձրանալ, սարսափեցնելով զմեզ:



ՊԱՏ. ՅՈՎԱԿԻՄ ԳԱՅԱՆՍՆ

Ծնած 1877ին: Ասանայի մէջ: Տարսոնի Ամերիկ. գօլէնէն
եւ Մարաշի Ասուածաբանական վարժարանէն շրջանա-
ւարտ, բարոյիչ եւ բանաստեղծ: Նահապետեցաւ այս
պատուական երիտասարդն ալ Ասանայի ջարդին մէջ,
Ամերիկեան գօլէնի աղջիկները ազատ միջոցին:

Յրանաացի Յիսուսեաններու եկեղեցին գանուող հազարաւոր կիներ բարձրաձայն « Տէր ողորմա՛յ » կ'աղաղակէին, պաղատազին աղօթելով, լայով և ուղբով: Իսկ այրերը եկեղեցւոյ բակին մէջ բաց տեղը կեցած հրդեհներուն տեղերը կ'որոշէին ենթադրութիւններով: Հրդեհները մօտեցան և պաշարեցին զմեզ ամեն կողմերէ: Յանկարծ մեր աղագային վարժարանին ու նոր շուկային բռնկիլը գուժեցին, անմիջապէս ետանդուն և քաջարի երիտասարդներ վաղեցին գացին դիմադրելու և հրդեհին առաջքը առնելու համար: Հազիւ թէ այդ քանի մը աղաքը հաղարաւոր դաշկերու վռնակին մօտեցան, խուժանք սկսաւ փախչիլ և կրակը մարեցաւ՝ անհուն ուրախութիւն պարգեւելով մեզ: Նորէն վռնակը գանուակի մորթով յանկարծակիի բերել փորձեցին և սակայն բարեբաղդաբար մեր քաջարիներն աղաքը խփոյն հասկցած էին թշնամիին խորամանկութիւնը, անմիջապէս բոլոր դիմադրող քաջերը զիրար ճանչնալու համար մէկ անուշով կոչուելի որոշեցին և մէկ քանի ժամ « սրտարատ » կոչուեցան: Ամէն պահակի առջեւէն անցնողը պարտաւոր էր « սրտարատ » դռնել և անցնիլ, հակառակ պարտադրին իրեն թշնամի՝ գնտակը սկսի ուռէր: Մօտերը գանուող թշնամին « սրտարատ » նշանին տեղեկանալով իրենցմէ մէկ քանին փորձած էին « սուտրօս » ի սխալ հընչումով մը մեր մէջը արշաւել. սակայն բարեբաղդադրութիւնը հնչումի սխալէն և որով թշնամիի հանդէպ գանուելին: Դաւադիրներուն գեալին փուռեղէն ետքը հատուտու եցաւ մեր աղայոց կառկածը և յետոյ տօխուեցան փոխել « սրտարատ » անունը « կայծակ » ի, և այսպէս պատերազմի գոյն մ'առաւ գիշերուան մութին մէջ

մեր դիմադրութիւնը: Երկրորդ գիշերը շատ մեծ վախեր անցուցինք և մինչև լոյս կրակներու մէջ մնացինք: Պահ մը մեր քաջերուն յուսահատական նշանները տեսնելով ժողով գումարեցինք որոշելու համար մեր վերջնական ընթացքը, և երկար բարակ վիճարանութիւններէ ետքը, որոշուեցաւ մինչև վերջին վայրկեանը դիմադրել, որովհետեւ համոզուած էինք որ եթէ թշնամիին անձնատուր ըլլայինք, անպայման պիտի ջարդուէինք անմիջապէս: Հրդեհները մօտեցան և մեր կիները սկսան տակալի ճիշեր արձակել: Այրերը լռեցնել շատ դիւրին էր, միայն կիները, այդ պահուն անտանկի փորձանք մը եղած էին: Պզտիկներն ալ իրենց մայրերուն վիզին փաթթուած կը ձայնակցէին անոնց: Այրերը կրակ ու բոց կտրած լուծեան կը հրաւիրէին զանոնք, հակառակ պարտադրին կ'ողորմային ամէնքն ալ սպաննել:

Բողոքական երիտասարդ մը կիները գլուխը ժողված աղաչարութեան և աղօթքի կը հրաւիրէր. « մեղա՛յ, մեղա՛յ » բացադանչութիւնները, սրտակեղեք « Տէր ողորմա՛յ » ներք օդը կը թնդացնէին, բայց Հայուն Աստուածը խուլ եղած էր և չէր հառնէր օգնութեան՝ աղատելու համար մնացած տփ մը Հայերը . . . : Ո՛հ, այն ժամէրը, անցնիւք այն ահուկի վայրկեանները: Ոսքի վրայ կեցած կամ սիւնի մը և կամ պատի մը կրթնած, տոտուան արշալոյսին ծագելուն կ'ողատենք անհամբեր: Յօրեկը՝ գիշերուան մութը կը փնտռէինք, և գիշերը՝ պայծառ լոյսը: Աստուան գէմ յանկարծ շողեկառքին սուլումը կը լլուրի, ինչ որ անհուն ուրախութիւն կը պատճառէ մեզի, որովհետեւ մեր վերջին յոյսը Մէրսինէն կ'սպասէինք: Եւ ահա սուս զրոյցներ կ'սկսին տարածուիլ « աղատեցանք, աղատեցանք » կը գոչեն և մէկ

քանի վայրկեան վերջը կը հասկնանք որ դժբաղդարար եկողը միայն Անդրկական Հիւսիսատուն է, բոլորովին առանձին: Ա՛յ կրնայ երեւակայուիլ մեր յուսահատութեան ստորձանը: Աշխարհի վրայ յոյսի նշույլ մ'իսկ չէր մնացած և մենք կ'սպասէինք մեր մահուան վայրկենին:

Երբորդ օրը յարձակումները ա՛յ աւելի սաստկացան, որովհետեւ թշնամին շտապած էր, Հալէպէն, Սերաստիայէն տաղին՝ դռնուսը թուրքերը վազած եկած էին Ատաւնայի վրայ, որով խուժանը ծովածաւսը համեմատութիւն մը առած էր: Մեր կողմի սաղմանիւթերը կ'սպառնին ժամէ ժամ, և այս սպարազան էր որ ամենէն աւելի սպրտափ կազդէր մեզի: Յանկարծ աւետիս մը կը լսուի, «Յոյն երիտասարդները, իրենց թաղերէն թշնամին վանելէ ետքը, մեզ միանալու կուգան», և ահա կարգ մը սղաք իրենց հրայաններուն փարած Յոյները դիմաւորելու կերթան: Բայց դժբաղդարար մէկ քանի վայրկեան ետքը մեր սղաքները ահազին կորուստ տալով ետ դարձան, վերաւորներու մեծ շարքով մը: Կը հասկնանք որ այս ալ թշնամին մէկ խաղն էր, ևւրոպական գլխարկներով Յոյն ձեւացուցած էին ինքզինքնին ժամ առաջ արշաւելու համար մեր մէջ: Մինչդեռ նոյն միջոցին Յոյները անդին իրենց սուռներուն մէջ հանգստացած հազար փառք կուտային որ Հայ չեն ծնած, և խուժանին կը յանձնէին իրենց սուռները տալատանալ Հայերը...: Այս միջոցին էր որ թեւէն դարնուեցաւ Ատանայի մեր ինքնապաշտպանութեան ամենէն խիզախ պետերէն Տիգրան Էֆ. Պղտիկեան, որ վերջը Պէրութի մէջ մեռաւ:

Կէս օրուան մօտ յանկարծ նոր լուր մը կը գուժուի որ բոլորովին կը սարսափեցնէ մեզ: Հայոց թաղին մեծ մասը ձեռքէ գացած էր և թշնամին մօ-



Ասանայի սուաչին շարդին ինքնապաշտպանութեան հերոսներէն **ՏԻԳՐԱՆ ԷՖ. ՊԶՏԻԿԵԱՆ**, որ բազուկէն վիրաւորուելով շարդէն ետքը դժբաղդարար մեռաւ Պէյրուքի մէջ: Ծնած էր 1882ին Ասանայի մէջ և կանոնաւոր կրթութիւն մը ստանալէ ետքը իր հօրը ընդարձակ հոգեւուն մէջ երկրագործութեան կը հսկէր:

տեղած էր: Պահակ աղաքը կը վազեն և « օգնութիւն, օգնութիւն » կը պօսան: Վախկոտները կը խրախուսենք, շատերուն ոտքը կիշնանք շտապելու համար զիմադրաւորը, խուճապը կուէինայ, ստիպել իրարանցում, աղաղակներն ու պոռչոտքները կը շատնան, ամէն կողմէ « օգնութիւն » կը պօսան: Հրազէնները հաղարաւորներ միասին կը պայթին և կիսամահ վիրաւորներն իսկ ոտքի ելլել կուզեն զիմադրութեան երթալու փափաքով:

Եւ ահա մեր մէկ քանի քաջ հայորդիները կուզան աւետելու թէ թշնամին ընկճած և ստիպուած է ետ նահանջել: Եւ ստիպոյ մեր ռազմանիւթը սպառած է. տնօրէնութիւնը ծայր աստիճան հասած է, շատերը երեք օրուան անօթութենէ կը մարին, մանաւանդ մանուկները կը մեռնին, սրոնց կարգին մեռաւ նաեւ այս սողերը զրոյն մէկ տարեկան զուակը Գրիգորիա Ռաֆֆին:

Մեր միակ յոյսը եղող կապարները կը հալին ու կը հառնին մեզի հետ, բոլորովին շուարեցնելով մեզ: Հայ թաղերու սահմանը նեղցաւ: Դիմադրող փոքրաթիւ տղաքները յոգնեցան, ընկճեցան և թշնամիին գնատիները սկսան թափուել մեր գանուած բակին մէջ, սրոնցմով մէկ քանի հայեր յանկարծ ինկան անշունչ և սարսափը ա՛լ աւելի մեծցաւ: Յոյսի նշույլ մը իսկ չի մնաց, « լմացա՛նք, լմացա՛նք » կը գոչէին ամեն կողմերէ: Այս ժամուն էր որ հայ քահանայ մը բարձր տեղ մը ելլելով սկսաւ « ողորմեացի » մը ըսել մահամերձներուն: Քահանան կը փզճկէր և չէր կրնար արտասանել իր աղօթքը, և լաց ու կոծը ընդհանրացաւ: Թշնամիները իրարու յանցանք կը ներէին, զուակները, իրենց ծնողաց ձեռքերը կը համբուրէին, ամուսիններ իրարու փարած կուլային անդադար: Հրացանի ձայները այնքան մօտեցան մեզի որ

իրը թէ մեր քովի փողոցին մէջ կը նետուէին, նոյն իսկ թշնամիէն մէկ քանի նախադարձակներ մեր աչքին առջեւ գետին փռուեցան:

Եւ վերջապէս խորհրդակցութիւն մը կատարելով՝ որոշեցինք վերջին փորձ մը եւս ընել, զթուրթիւն հայցելու կառավարութենէն: Արդէն բոլորովին յուսահատած էինք: Մէկ քանի երիտասարդներ զմեցին հայոց թաղին կեդրոնը անվառ սրաչապանուող թուրք երեւելիներէ թէքէլիզաատ Օսման պէյի, խնդրելով որ ինք անձամբ կառավարութեան ղուռը երթայ, մեր վիճակը պարզէ և գոնէ մնացածներու համար զթուրթիւն և պաշտպանութիւն հայցէ:

Հազուադիւսօրէն բարի եղող Օսման պէյ՝ անմիջապէս կառավարութեան ղուռը գնաց: Հոն կուսակալ ճէվատ պէյը զուր ժողոված կարգ մը խուժանապետներ, նախ՝ կը մերժեն Օսման պէյի խնդրանքը, և վերջը գաղտնի խորհրդակցութիւններէ ետքը կը մեղմանան:

Օսման պէյ տեսնելով կուսակալին և շուրջի արքանեակներուն ընդդիմութիւնը, կը բորբոքի և իրրեւ Իսլամ մեծ կրօնաւոր մը՝ կը բողոքէ կատարուած անարդարութեան և անաստուածութեան դէմ, հաւատաւելով որ Հայերը կատարելապէս անմեղ են և թէ ինք ու բազմաթիւ թուրքեր ստիպել ջարդին միջոցին քրիստոնեաներու թաղին մէջ կատարելապէս անվառ մնացին, և կ'ըսէ « քրիստոնեաներուն բրածը՝ խուժանային յարձակման դէմ, ճգնաժամային ընդդիմութիւն մ'է, ուրիշ ո՛չինչ, պէտք է խղճալ գոնէ մնացած փոքրաթիւ հայերուն վրայ », վերջապէս հազար ու մէկ հազերով կ'ընդունին զինադադարը, պայմանաւ որ հայոց երեւելիները մեղադարձ մը ստորագրեն: Օսման պէյ՝ վերադարձաւ մեր աղատուժը

աւետելով, սակայն՝ չէինք կրնար հաւատալ, որովհետեւ անոնց երգութիւններն ու պատուոյ խօսքերը միշտ սուտ եւ լան և գրեցին իրենց ուխտերը: Օսման պէյ առաջարկեց որ մէկ քանի հայ երեւելիներ ընկերանան իրեն և կառավարութեան դուռը երթալով հաշտութեան ձեւակերպութիւնները կատարեն: Այս պատուական թուրքին անկեղծութիւնը վայրկեան վայրկեան կատարեալ վստահութիւն ներշնչեց մեզ, և անմիջապէս որոշուեցաւ որ մէկ քանի անձեր Օսման պէյի հետ երթան, իսկ այս միջոցին դուրսը կռիւր կը շարունակուէր կատաղի կերպով:

Մենք բոլորովին յուսահատած վայրկեան մ'առաջ հաշտութեան կնքուիլը կ'սպասէինք անհամբեր, յուսալով որ յարձակումները պիտի դադրին և ազատ շունչ մը պիտի առնենք: Ազնիւ թուրքին Օսման պէյի հետ մեկնեցան մէկ քանի հայ երեւելիներ, որոնք Օսման պէյի հետ երթալով շուտով զինուորներու պաշտպանութեան տակ, թուրք թաղերէն և ահուկ խուժանին մէջէն անցնելով հասան կառավարական պաշտօնատունը: Հոն կուսակալ Ճէվան պէյի նախագահութեամբ Ատանայի թուրք և հայ երեւելիները նիստ գումարելով հաշտութիւն գոյացուցին, հայերը ղէնքերը յանձնելու պայմանաւ: Թուրք երեւելիները կեղծ ու պատիր՝ յուզայական համբոյրներ փոխանակելին և ապա քաղաքին մէջ չրջելու ելան, դադրեցնելու համար յարձակումներն ու զինուորութիւնները:

Զարդին սկիզբը ներկայ եղող երկու հարիւր զինուորները և բնական կերպով ղէնքի տակ առնուած պահետի զօրքերը կանոնաւոր կերպով շարժման մէջ գրուեցան, առջեւէն հայ և թուրք երեւելիները և ետեւէն զինուորները քալելով սկսան նախ թուրք թաղերը և ապա ժրխատոնայ թաղերը պտըտիլ, պոռալով, կանչուըռտելով,

որ « ղէնքերը վա՛ր առէ՛ք, կրակնե՛րը դադրեցուցէ՛ք, հաշտուեցա՛նք, նորէն եզրայր եղա՛նք »: Զարդէն մազապուր ազատած վերապրողներս՝ զինուորական փողերուն ձայները լսելով անհունօրէն կ'ուրախանայինք, չնորհաւորելով զիրար, չկրնալով հաւատալ թէ իրաւցինք ազատած էինք արդեօք:

Զինուորները՝ որ Զարդէն առաջ իբր թէ փոքրաթիւ խուժանը չէին կրցած զսպել, Զարդէն ետքը անոր տասնապատիկը աւելի եղող ահագին խուժանը զսպեցին կէս ժամուան մէջ...: Ժամը 10ին (Ը. Թ.) պահ մը հրացանները լռեցին, հրդեհները մարեցան և ահա զինուորական ջոկատ մը՝ փողահարութիւններով եկաւ շարուեցաւ Յըրանաղի Յիսուսեան հայերու եկեղեցւոյն դրան առջև, որուն մէջ կը դանուէր քրիստոնեաներուն մեծագոյն մասը: Ուրիշ ջոկատներ դրուեցան միւս եկեղեցիներուն դուռներուն առջև և քրիստոնեայ կեդրոնները, որոնցմէ սկսաւ փողահարութիւնը, միեւնոյն խաղերով կամ եղանակով նշաններ փոխանակել խաղաղութեան մասին:

Քաղաքը երկու ժամու չափ հանդարտեցաւ և մեր ականջները քիչ մը հանգստութիւն վայելեցին: Իրիկուան ժամը 12ին (Ը. Թ.) կրկին սկսան հրացանաձգութիւնները, այս անգամ թշնամի խուժանն էր որ յարձակումի փորձեր կ'ընէր այլ և այլ կողմերէ և զինուորները մեր կողմէ կը պատասխանէին անոնց, օդին մէջ պարպելով իրենց մաւղէրները: Գիշերը մէկ քանի տեղերէ նորէն հրդեհի բոցեր բարձրացան, մինչդեռ մի եւ նոյն ատեն հրացանները կը պայթէին ու կը պայթէին անդադար, իսկ զինուորները կը վստահացնէին մեզ որ չվախնանք և կ'զգուշացնէին ղէնք արձակելէ: Այդ գիշերը՝ մեր վերապա՝ ումի առաջին գիշերը ուժասպառ ինկած քնացանք. հո

հոն չոր գեանին վրայ կատարեալ հանդիսազգայով ինքզինքնին:

Չորրորդ օրը կանուխէն կ'արթննանք և ինչ տեսնենք. խաղաղութիւն կը տիրէ ամէն կողմ. գինուորները մեզ կը պատմեն զիջելուան յարձակումները և իրենց ի դորձ դրած բռնան գիմադրութիւնները և մենք երախտագիտութեամբ մտիկ կ'ընենք այս ամենը: Քիչ մը գունդէն դուրս ելլել կ'ուզենք, գինուորները կ'արգիլեն և սակայն դորձի բերմամբ՝ վիրաւորներու գեղ և դարման հոսանքու փափաքով կը նետուիմ դուրս ի լոյս աչխարհ: Ո՛հ, տեսարանը զարհուրելի էր, փողոցները զիւղներով լեցուած էին, անվիւ անհամար հայեր՝ անշուշկամ կիսամուս պատկած էին, հոս հոն՝ իրարու վրայ, և խուժանին ամենէն սրտամները եկած էին ու հրճուանքով կը գիտէին արիւնտահելութեան զաշտին վրայ իյնող անմեղ հայ նահատակները: Փողոցներու մէջ հետաքրքիր թուրքերու թիւը հետզհետէ աւելցան, սրտնք՝ տաանց բացառութեան ճերմակ փաթիթոցներ կապած էին, քրիստոնեաներէն տարբերելու համար:

Յանկարծ թաղապետութեան տաանեակ մը աղբաւկաւքերը եկան շարուեցան մեր փողոցները, և ահա հաղարաւոր հայու զիւղները սկսան ժողովել փողոցներէն, որոնք փոխադրուեցան գեակելքը և թափուեցան Սիհունի գետը: Նահատակներուն մէջ գտնուած էին նոյն իսկ ողջ հայեր, ինչպէս Տիրան էֆ. Աւաքելեան անունով աղնիւ երիտասարդ մը, զոր հակառակ իր աղաչանքներուն, տարած վիրաւոր վիճակով յանձնած էին Սիհունի հոսանքին...: Երկու օր անընդհատ հայու զիւղներ փոխադրուեցան փողոցներէն Սիհունի գետը, որ տարաւ յանձնեց Միջերկրականի ամենի ալիքներուն:



Ասանայի նահապետներէն **ՏԻՐԱՆ ԷՖ. ԱՌԱՎԵԼԵԱՆ**, որ լաւ դաստիարակուած եւ զարգացած երիտասարդ մ'էր: Ծանրապէս վիրաւոր եւ ողջ միմակով Սիհունի գետը նետուած է անգործէն:

Գիժաղը հայերս՝ փողոցները ելած մեր կորսուած աղաքականները կը փնտռենք, և ահա փողոցի անկիւնը կը գտնենք զանոնք անշունչ զիւսկնացած: Ո՛հ, այն ահաւոր ժամերը, այն չարաշուք վայրկեանները, զանոնք յիշելն իսկ սարսափ կ'ազդէ:

Կառավարութիւնը մտնեալիկներու միջոցաւ « պաշարման վիճակ » հրատարակուած ըլլալը ծանոյց, և ես անմիջապէս ֆրանսերէն գիրով, հայերէն լեզուով հեռագիր մը խմբագրելով հեռագրատուն զրկեցի զինուորի մը հետ, Կ. Պոլիս օրաթերթի մը հասցէին, « սարսափելի ջարդ, թալան, հրդեհ, սոսկալի թշուառութիւն, պաշարման վիճակ »:

Հեռագիրս չընդունուիր, առարկելով որ կուսակալը արգիլած է ջարդի մասին հեռագիր արուլը, բայց հեռագրատարս՝ պատուէրիս համաձայն ազէս պաշտօնեայն կը համոզէ վստա եցնելով թէ, հեռագրին պարունակութիւնը, « ամենքնիս ալ ողջ առողջ ենք » խօսքերէ բաղկացած է:

Հեռագիրներ կը հասնին մեզի ամեն կողմերէ, որոնց պատասխանները մեր ուզած ոճով չեն ընդունուիր հեռագրատունէն, այլ հեռագրատան պաշտօնեաները կը խմբագրեն զանոնք, իրենց արուած հրամանին համաձայն « ողջ առողջ ենք » բացատրութեամբ: Վստահութիւնը վայրկեանէ վայրկեան կ'աւելնայ և մեր ժողովուրդին մէկ մասը կերթայ իր մօտակայ տուները:

Հայոց թաղերուն կեդրոնը գտնուող նոյարաւաճառի խանութները կը բացուին և հացագործները գործի կ'սկսին, ուտելիք հասցնելով սովամահ ըլլալու վիճակին հասած ժողովուրդին: Թշուառութիւնը յետին աստիճանին հասած էր, հաղարաւոր ընտանիքներ անտուն անաւեր

մնացած էին մէջտեղը, որոնց օգնութիւն պիտի ըլլար միայն ազգէն և խեղճ ազգը՝ քայքայուած չէր գիտեր ընելիքը:

Քաղաքապետութեան կողմէ իբրեւ օգնութիւն՝ մէկ քանի պարկ ալիւր զրկուած էր, մինչդեռ քսան հազարէ աւելի ժողովուրդը « հաց » կը պոռար միաբերան:

Չորրորդ օրն ալ անցաւ այս վիճակին մէջ և հինգերորդ օրը վստահութեան չափն՝ ա'լ աւելցաւ, որով մնացած ժողովուրդին մեծ մասը ցրուեցան իրենց տունները:

Բոլոր փողոցներուն անկիւնները պահակ զինուորներ զրուեցան, որոնք կը հսկէին խաղաղութեան վերահաստատման:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ բակին մէջ գտնուող աղճկանց վարժարանի սրահները անմիջապէս հիւանդանոցի վերածուեցան, ուր փոխադրուեցան մէջտեղը գտնուող հինգ հարիւրէ աւելի վիրաւորները, այս առթիւ երախտագիտութեամբ յիշենք թէ օտար միափօնարները, ֆրանսացի կրօն հայրերն ու մայրապետները մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցին մեզ: Ամենքն ալ գրեթէ հիւանդներու ետեւէ ինկած՝ հոս հոն կը վաղէին պատգարակներով և կատքերով:

Ձինաղաղաբէն ետքը մեր մէջէն շատեր՝ զխաւորաբար ունեւորները, սկսան խուճի խուճի փախչիլ չոգեկառքով դէպ ի Մէրսին և անկէ Եգիպտոս կամ Կիպրոս: Կառավարութիւնը կարծես՝ նկատելով որ երկրորդ ջարդին ենթարկուելիք մարդ չալիսի մնար, խստիւ արգիլեց այդ գաղթը և նոյն իսկ չոգեկառքի առօրեայ երթեւեկութիւնն ալ դադրեցաւ պաշտօնապէս:

Առաջին ջարդի միջոցին ջարդուեցան Ատանայի շրջակայ գիւղերուն մէջ գտնուող հայերը և Ատանայի կեդրոնը քիչ կորուստ ունեցաւ, մինչդեռ երկրորդ ջարդը կործանեց Ատանան:

ԻՆՉՊԼՍ ՅԱՆՁՆԵՅԻՆՔ ՄԵՐ ԶԷՆՔԵՐԸ

Զինադադարի եկրորդ օրը յանկարծ լուր ելաւ թէ կառավարութիւնը զէնքերը կը պահանջէ. ժողովուրդը չուզեց յանձնել զանոնք, բայց Անգլիական հիւպատոսը գալով, «իմ կառավարութեանս անունով կը վստահեցնեմ ձեզ որ այլեւս բան մը չպիտի բլլայ, զէնքերնիդ յանձնեցէք» յայտարարեց, ասոր՝ ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանէն հասած վստահութեան հետագիր մը՝ և մանաւանդ առաջնորդական փոխանորդութեան կողմէն քահանայի մը ստիպումներուն վրայ զէնքերը յանձնուեցան ամբողջութեամբ, առանց հաս միտի վարդապետ։ Որովհետեւ Անգլիական հիւպատոսը կը վստահեցնէր, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական տեղապահը՝ առանց անցուդարձին տեղեակ բլլալու ստիպողական հետագիրով անմիջական հնազանդութիւն կը յանձնարարէր և տեղական կառավարութիւնը երկրորդ ահաւոր ջարդի մը սպանապիքով մեր զէնքերը կ'ուզէր։ Ահա այս պարտաւանդուն տակ էր որ ստիպուեցանք մեր զէնքերը յանձնել ամբողջովին։ Եթէ՝ մինչև որ Օսմ. Շարժուն բանակի զօրքերուն ժամանումին զէնքերը չի յանձնուէին, անտուրակոյ երկրորդ ջարդը տեղի չէր ունենար, վասն զի հաւանական մեր ռազմանիւթերուն անանկութեանը թշնամին խիստ մեծ կտակածներ ու վախեր ունէր մեր ուժի մասին։ Ահա այս անխտհեմ ընթացքով տեղի ունեցաւ երկրորդ ջարդը որ նախորդէն հարիւրադատիկ աւելի փառանք պատճառեց, կործանելով Ատանան։

ՕՏԱՐ ՄԱՐՏԱՆԱԻԲՈՒ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Ատաջին ջարդին զադրելէն երկու օր ետքը՝ հետզհետէ Մէրսին ժամանեցին Պրանսական կառավարութեան «Վիքթուր Հիւկո», Անգլիական կառավարութեան «Մէյ-յիֆչըր», Գերմանական կառավարութեան «Լօրէյ», Իտալական կառավարութեան «Բիէմօնիէ» զրահաւորները։ Ասանցմէ երկու օր ետքը ժամանեցին Ռուսական մէկ Գրուալէր և Ամերիկեան երկու խոշոր զրահաւորներ։ Բոլոր ատենք՝ միայն ականատես կ'ըլլային եղելութիւններուն և նուազահանդէսներով ու թաղերական ներկայացումներով կը զուարճանային ծովուն վրայ և երբեմն ալ ելեքարական լոյսերու ցոլացումներով իրենց ներկայութիւնը կ'զգացնէին Մէրսինի ծովեզերքէն մինչև Ատանա։ Եւ սակայն անոնց ներկայութիւնը և մանաւանդ անդրծովեանն՝ ա՛յլ աւելի կատղեցուց ու քաջալերեց վայրագ խուժանը և որով մեծ բաժին ունեցաւ ջարդին կրկնութեանը մասին։

«ԻԹԻՏԱՆ» ԼՐԱԳՐԻ ԳՐԳՈՒԶ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Զինադադարի երրորդ օրն էր Ապրիլ 7ին, յանկարծ թուրք լաճեր ինկան մէջտեղը Իթիսա՛յ պոռալով, որոնք նոյն օրուան թիւէն հազարաւոր օրինակներ առած թուրքերուն ձրի կը ցրուէին իսկ մեղի դրամով կը ծախէին։ Օսմ. Սահմանադրութեանէն ետքը ինքզինքը ծայրահեղ

աղատական ցուցնող և մանաւանդ Իթթիհատ Թէրագգրի Ատանայի մասնաձևովն զգացումներուն թարգման եղող Իթիսալ լրագրին հրատարակուիլը ուրախութեամբ ողջունելով՝ անմիջապէս հարիւրաւոր օրինակներ գնեցինք, յուսալով որ Իթիսալը իրբեւ աղատական թերթ պիտի պատարակէր ու խոյտատակէր ջարդը կազմակերպողները, պաշտպանելով անմեղ Հայերուս կորսուած իրաւունքները, և պիտի պահանջէր որ ջարդի կազմակերպիչները և ջարդարարները անմիջապէս ձերբակալուին ու պատժուին օրէնքին տմեկախտաւ տրամադրութիւններովը: Եւ սակայն յուսախափութիւն, թերթը կը բանանք և ի՞նչ տեսնենք ծայրէ ի ծայր հայհոյութիւններ, զրոգարտութիւններ մեզ՝ անմեղ ջարդուողներուս հասցէին, ներկայացնելով հայերը իրբեւ ապստամբ, նախադարձակ, անմեղ թուրքեր ջարդող և դեռ հազար ու մէկ յերիւրանքներով նախատինքներով ու լուսանքներով լեցուն, որոնք ուղղուած էին զրմբաղը հայերուս հասցէին: Այսչափ վրան բաց խեղաթիւրում աշխարհի մէջ երբեք չէր տեսնուած: Կարծես ջարդէն առաջ ապագրուած ու պատրաստուած էր մասնաւոր կարգադրութեամբ և առաջին ջարդէն անմիջապէս վերջը, կամ Իթիսալի բերնով՝ զինապապարի միջոցին ցրուեցին և զրկեցին Թուրքիոյ բոլոր նահանգները նոյն իսկ ամենայնափն զիւղերը, ջարդին պատասխանատուութիւնը բեռնելու համար զժրաղէ հայերուս վրայ: Այդ ծրագիրը բաւական ալ յաջողեցաւ, որովհետեւ յիշեալ թերթի Յօրդ նշանաւոր թիւը կարգացող թուրքերը՝ առաջին սպաւորութեամբ յանցանքը հայերուն քով գտան և այդ սպաւորութիւնը ոմանց քով զժրաղգարար կը մնայ մինչեւ այսօր և չեն ուղեր համալուիլ թէ Ատանայի հայերը բացարձակապէս անմեղ էին:

Կիլիկիոյ ջարդին պատասխանատուութիւնը հայոց վրայ բեռնող և հայերը ապստամբ ներկայացնող Իթիսալի Յօրդ նշանաւոր թիւը՝ իր բոլոր խեղաթիւրումներովը կը պարունակէ շատ կարեւոր կէտեր, որոնք աննուղակիօրէն կը յայտնեն ջարդին նախապէս եփուած թափուած գործ մ'ըջալը: Յիշեալ թերթի Յօրդ թիւը որ ծայրէ ի ծայր ջարդին կազմակերպիչներուն հոգեբանութեան ու տրամադրութեան թարգմանն է, կարժէ որ ամբողջապէս թարգմանենք և ներկայացնենք հոս(*): Առանց բարկանալու ու պաղարկելու թեմբ պէտք է կարդալ և գրուածները միշտ հակառակ կողմէն ըմբռնել . . . :



(*) Իթիսալի Յօրդ թիւը այնչափ սպառնեցաւ որ իւրաքանչիւր օրինակին գինը՝ մինչեւ 1—5 օսկիի բարձրացաւ և այսօր շատ հազուագիւտ է:

« Իբիսալ » լրագրի 7 Ապրիլ 1325 ու 33րդ թիւին մէջ հրատարակուած եւ ջարդին կրկնութեան պատճառ եղող գրգռիչ յօդուածներուն քաղաքացիութիւնները :

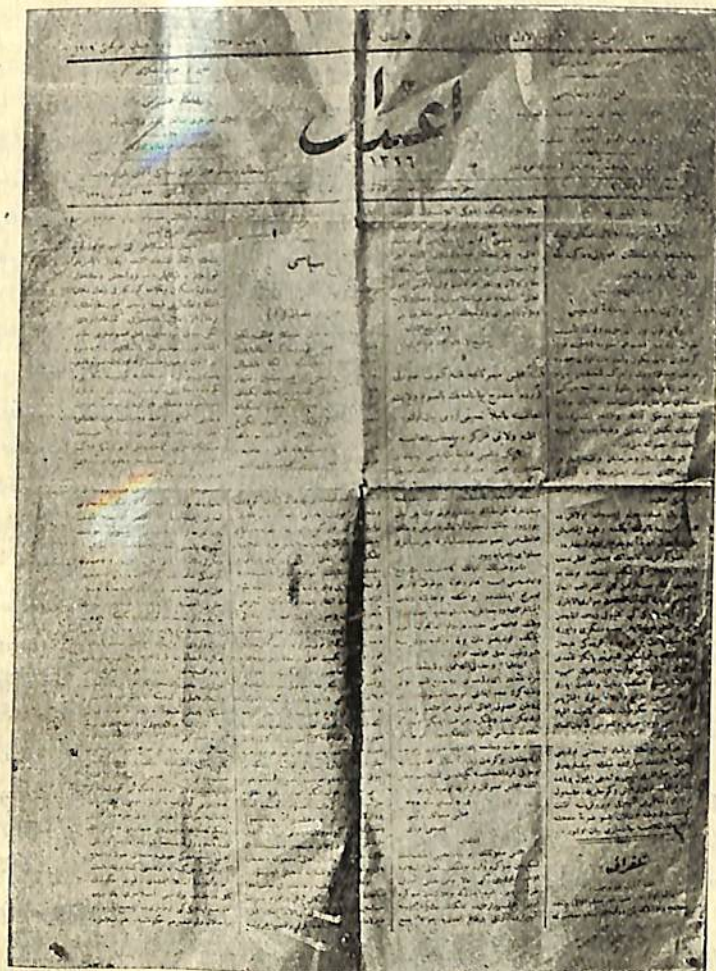
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՆԵՐՔԻՆ

ՍՈՍԿԱԼԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ ՄԸ (?)

« Ատանան՝ որ քաղաքակրթութեան պատմութեան նախանձուտ, փախուսն և լուսաւոր էջերուն վրայ հանդրատաւէա զիրք մը գրաւելով, իւր անցեալ տըւոր կեանքը խառնաշփոթութեան մը տղտովը չէր խաթարած, և մինչեւ հիմայ սխալ ու դաճալէժ՝ լայց գաղտնի մօլութիւններու անդգալի կերպով տարածմանը արգելք չէր հանդիսացած՝ այսօր նողկալի ու տղեղ խռովութեան մը հեղեղին մէջ քաշկռտուելով տարագային՝ արիւնոտ յիշատակ մը, ստակալի վրդովիչ արկած մը, ցաւալի պատմութիւն մը թողուց »:

« Աւաղ՝ որ Հայոց սրտերուն խորը հաւաքուելով արմատացած, փաթորկոտ և ոճրապարտ պոռթկումով մը օրէ օր փրացող, վերջապէս եղերական գոռումներով հեւանդաղին և արատաւոր միմունջներով եռացող բարկութեան և անխախտութեան (խաթիւղալիյէթ) (°) հեղեղը երկիրը կործանեց: Ատանացիք՝ որ երկու օր տառջ շողջողուն և պաշտառ բարիգալուստի մը երկար և բարեբաւարի գիրկընդխառնումին վաղկուր կը պատրաստուէին, ահա այս ժամուն ողբալին նայուածքնուն առջեւ տա-



« Իբիսալ » լրագրի 33րդ թիւին առաջին էջը

բաժնուղ վայրագ և արխնալի տեսարանի մը գէտ կը
գողան ու կը տապալակին: Ինչպէս չի գողան ու չի
տապալակին, գլուխնուն վրայէն թռչտող՝ մարթինի գնդակ-
ները՝ ամուր չըջապատաները խորտակելով փողոցներուն մէջ
արխնոտ գիւղներ կը փռեն...: Որքերու, այրինե-
րու և չքաւոր մնացած հազարաւոր մանուկներու սր-
տակեղէք ճիւղերը ու սգաւոր հեծկլուռքը՝ փողոցներու
մէջ պատկող անշունչ մարմիններուն վրայ լացերու չըղ-
թայով մը կ'ալեկոծեն...:»

«Ճակատադրին սեւաբաղդ այցելումովը յառաջ եկած
այսքան դժնդակութիւններն ու թշուառութիւնները բա-
ւական չ'ըլլալով, քաղաքին ամէն կողմերուն մէջ ի գործ
դրուած երկիւղալի և աւերող հրդեհներու տարածումովը
բաղմամբիւ գեղեցիկ և հոյակապ տուններ՝ իրենց գոյութեան
ամենամերձին մնացորդն իսկ սոսկալի ճարճատուններով
մթաստուեր, աւերակ և անյատակ անդունդներու մէջ
կը դրոնեն...: Այս սարսափելի և աւերող հրդեհներուն՝
երկնքի կապոյտին վրայ սիւսած կարմիր և կրակոտ
մուխը սոսկալիօրէն յուղումնալից տաքնապ և սարսափ
սիւռելով կը գողացնէր մարդկութիւնը:»

«Այս զարհուրելի փորձանքը՝ բաղդին այս սեւու-
թիւնները ոչ միայն ենթակաները, այլ բոլոր իմացող
հասարակութեան զգայուն արարածները պիտի լացնեն և
ողբացնեն առ յաւիտ:»

«Քննենք այս ապստամբութիւնը՝ որ Աստանային
կատարեալ չքաւորութեան մասնեց:»

«Հայերն ալ թուրքերուն պէս՝ երեսուն և երեք
սարուան բռնապետական ծանր ճնշումներուն տակ ճըղ-
մուեցան և աղմուկ հանեցին: Օսմանցիներու երջանկա-
բեր և հմայիչ անդորրութեան մը շրջանին մէջ մտած

ատենին՝ բողոքի և վրէժխնդրութեան համար բերաններն
փռքրիկ ժամանակի մը համար գոցելով մեզի հետ հաւա-
սար ծափահարեցին մեր նուիրական յեղափոխութիւնը:
Բայց շատ չի տեւեց, իրենց մասնաւոր փափաքը հետա-
պնդելու համար սրտաբաւութիւններ տեսնել սկսան:
Երբեմն դժգոհ գէտքով մէջտեղը ցրտութիւն տալով բերելու
ձգտումներ կ'ընէին և կը ցուցնէին թէ խաւմներու հետ
իրենց ապրիլը անկարելի էր: Ատոնց՝ խռովարար ըն-
թացքին հետեւութեան անսպասելիութիւնը հասկնալով
հանդերձ, այս պարագան չէինք ուզեր զգացնել մեր
կրօնակիցներուն: Նոյնիսկ Հայոց աղէտաւոր զգա-
ցումները փայտալելով, այսօրուան աղէտին տեղի չի
տալու համար սրտադին և անկեղծ փափաքով մեր ամ-
բողջ սէրը շտայած էինք, իրենց մասին գնահատական
և սիրազեղ տալեր զրելով: Բայց ամէն բան անօգուտ
էր: Այս միութեան և համաձայնութեան պահանջը՝ իրենց
վտանգաւոր հակումները չի կրցաւ չափաւորել և թուր-
քերու ու իրենց մէջ մտածումի տարբերութիւններ հանեց:
Որովհետեւ ճշմարտութեան յայտնումը միւսներուն ատե-
լութիւնը կը հրաւիրէր և այս միջոցով յարաբերութիւն-
ները ձգտեալ վիճակ մը կ'ստանային: Հայերը գրեթէ
ամէն ժամ իրենց պակասը լրացնելու, զենքեր պահ-
րաւսելու համար մեծ գործունեութիւնով կ'աշխատէին:
Շուկային ու հրատարակին վրայ հայերը իրարու հետ
մրցում ընելու սատիճան մարթին, մալգէր և սրանե-
րազմական ուրիշ զէնքեր կը գնէին: Պատերազմական
զէնքերը պատրաստուելէն ետքը, լեզուները իրենց հին
մեղմութիւնը կորսնցուցին, «մինչեւ մահ՝ միասին ենք»
բանաձեւը կրկնող բերաններէն՝ աղէտ և փութկոտ եղող-
ները, «երբ որ ալ ըլլայ թուրքերը պիտի ջարդենք, այլևս

չի պիտի վախճանք, հին վերքերը դեռ նոր կ'արիւնոտին» ի պէս սպառնալիքներ անվախօրէն մէջտեղ կը նետէին և թուրքերը զրգուկով պատասխանատուութիւնը իրենց վրայէն վերցնել կ'ուզէին: Բայց թուրքերը իրենց մեծերուն խաղաղասէր խրատներուն անսարով և համակերպելով բնաւ գէպքի մը տեղի տալ չէին ուզէր: Հայերը՝ տեսնելով խախտներուն այս անսանկի լուսթիւնն ու համբերութիւնը, իրենց օրինազանցութիւնը աւելցնելու և մանր մունր ոճրագործութիւններ ընելու ձեռնարկեցին: Թէեւ այս ամէն բաները միւս կողմէն խորունկ լուսթիւնն ու մը կը փոխանակուէին, բայց հայ—ֆէտայիներուն՝ մտաւորներով զինուած հոս հոն պտտիր՝ թուրք ազգին մէջ գոյացած երկիւղը իր ծայրագոյն աստիճանին հասցուցած և ազագային համար խիստ մտատանջութիւններով պատած էր: Կառավարութեան ոյժին անբաւական ըլլալը՝ թուրքերուն մէջ վախ ու սոսկում, իսկ ընդհակառակը հայերուն մէջ ոյժ ու քաջութիւն կը գոյացնէր. և խառնակութեան մը պարագային հայերուն թէ՛ կառավարութեան և թէ՛ թուրքերուն յաղթելու յոյսը բերնէ բերան կը չրջէր: Ահա այսպէս գործերը օրէ օր գէշնալուն պատճառաւ կը շաղկապէին շատ անհանգստութեամբ կ'սղառնէին: Վերջապէս ահուկի կերպով մը երեւան ելաւ խռովութեան առաջին նշանը: Ուրբաթ օրը Շապանիյէ թաղին մէջ բացէ ի բաց առանց պատճառի սպաննուած էին երկու իսլամ երիտասարդներ և ոճրագործները չէին ձերբակալուած: Ասոր վրայ իրաւունքով բարկացած իսլամ ժողովուրդը՝ իրենց մեծերուն «համբերեցէ՛ք տէրութիւնը ոճրագործները պիտի ձերբակալէ» խօսքին վրայ հանդարտած էին: Բայց հայերը իրենց բոլոր ուժովը յամառելով, խիստ կերպով կը յայտարարէին թէ

ոճրագործը չի պիտի յանձնեն: Ոստիկանութիւնը չուարեցաւ մնաց, մանաւանդ որ բաւական չափով զինուորական ոյժ ալ չունէր, հայերուն այս ընթացքը ապստամբութենէ զատ ուրիշ բան մը չէր: Մանաւանդ կառքերու մէջ ձեռքերնին մարթիններ բռնած ֆէտայիները՝ զէնքեր և ռազմամթերք կը փոխադրէին եկեղեցիները և ուրիշ ամուր տունները և իրենց մարդոց կը բաժնէին:»

«Մինչեւ չորեքշաբթի օրը թէ՛ ոստիկանութիւնը և թէ՛ իսլամները յուզումի և վախի մէջ պտտեցան, ու չաղրութիւն ընելով որ առաջին զէնքը իրենց» կողմէ՛ չի պարպուի: Չորեքշաբթի օրը հայերը ամբողջութեամբ իրենց խանութները գոցելով եկեղեցիներուն և պողոտաներուն նայող բարձր տուններու մէջ ամրացան, և առաջին զէնքն ալ սոսկալի խռովութեան մը պատրաստուող հայերուն կողմէ պայթեցաւ: Զէնքերը երբ կը գոռային ականջները պատուելու աստիճան, վախով և զարմանքով հասկցանք մեր եղբրական թմրութեան մէջ ապրած ըլլալը: Հայերը դիրք բռնած՝ տուններու հրացանի ծակերէն և տանիքներու վրայ չինուած հուժկու պատնէշներէն անզազար գնդակ կը տեղացնէին: Իսկ խեղճ թուրքերը փողոցներուն մէջ՝ ձեռքերնին միայն բիրերով կը փախչէին և երկիւղալի ու մահաբեր անդունդի մը եզրը հասած ըլլալնին ցաւով ու արամուսթեամբ կը պատմէին իրարու: Եւ որովհետեւ ամէն տեղ հայոց գնդակներուն կործանարար սահմանին մէջ կը գտնուէր՝ մօրերնուն դիրքը վաղող մանուկներուն, այրերուն արիւնոտ դիակներուն վրայ լացող այրիներուն վստահ տեղ մը, ապահով ապաստանարան մը չէր գտնուեր:

«Ասոր հետ մէկտեղ, հայերուն՝ զրեթէ ամէն կէտերէ ձգած հրդեհները՝ ամբողջ քաղաքը կործանեց և աւերակ դարցուց» (*):

(*) Ուշադրութիւն, «Իթիսաթ»ի գաղտնիութիւնով հայերը իրենց թաղերուն մէջ կրակ զրած ըլլալու են, որովհետեւ այրած թաղերը միայն հայերուն կը պատկանէին... : (Յ. Թ.)

«Շրջականերէն զինուոր ուղուեցաւ բայց չատ մը տեղերու մէջ միեւնոյն վիճակը կը տիրէր: Հայերը ամէն կողմ ուժգնօրէն յարձակած բլրալուն, ոչ թէ օգնութեան կը փութային՝ այլ կը օգնութիւն խնդրէին: Միայն Գարաբա-սալուի պահակաւորները զէնքի տակ առնուելով մէկ օր վերջը հասան և Թարսուսէն ալ մաս մը պահակաւոր զօրք զրկուեցաւ հոս, հոն ալ խոտովութիւն ծագած բլրալուն պատ-ճառաւ: Հայերը այսքան խժուժութիւններէ և ոճրա-գործութիւններէ ետքը, զինուորներուն՝ և զիւրերէն թափուող ժողովուրդին՝ բազմանալը տեսնելով հասկցան որ չի պիտի կրնան յաջողիլ, գլխովին հայցեցին, որուն վրայ կրակը դադրեցաւ (*)»:

Հայերը տակաւին կառավարութեան ոչ մէկ զէնք չի յանձնեցին, ասոր համար կրակին վերսկսելու և հի-մակուան լռութիւնը ամսամանակեայ զինադադար մը բլրալու հաւանակաւորութիւնը՝ իսրամական միտքերը սառու-կօրէն կ'զրադեցնէ և կը յուզէ:

Տեսնենք թէ վերջը ինչ պիտի բլրայ: Անխելք հայե-րը զմեզ, հայրենիքը, իրողինքնին ալ կործանեցին: Գծրազդ Ատանա, այս աղէտն ալ տեսաւ»:

ԻՍՄԱԻԼ ՍԱՖԱ

(*) Վերջապէս հայերուն զթուլթիւն հայցելուն վրայ կրակը դադրած բլրալը և որով յարձակումներուն և կրա-կին իրենց կողմէ կատարուելը ահա անուղղակիօրէն կը խոստովանի խուժանաթիւն «Իթիսաղ»:

(Ծ. Թ.)

ՄԱՍՆԱԻՈՐ ՅՕԴՈՒԱԾ

ՀԱՅԵՐԸ ԿՐՆԱՆ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱԶՄԵԼ

«Երբ մենք Օսմանցիներս՝ անցեալ Գնական թուա-կաններուն հայերուն յարուցած ծանօթ շարժումը՝ հա-խորդ բռնապետական բէժիմին գէմ իրր պատուարեր և անկեղծ յեղափոխութիւն կ'ընդունէինք, և սահմանադ-րութեան պատահութիւնով այլևս այն տեսակ կսկծալի դէպ-քերուն՝ պատմութեան էջերէն դատ ուրիշ տեղեր դոյու-թիւն չունենալու յոյսով կ'ապրէինք: Միեւնոյն հայրենի-քին մայրադքով զրկին մէջ, միեւնոյն գործով և հո-գածութեամբ մեծցող խումբ մը մարդոց անխիղճ, յուե-տես և տպերախա մտքեր անուանելնուն չէինք հաւատար-ու հաւատարու ալ չէինք զիջանէր»:

«Բայց այն տեսակ ատելի խորհուրդներուն ու մտա-ծումներուն՝ որոնք մեր մարդուր մտքերուն մէջ եր-բէք դոյութիւն ունեցած չեն, ազտատ ուղեղներու մութ խոռոչներուն մէջ դառնալով դառնալով մամուր բռնած և մեծցած բլրալը տպացուցուեցաւ, ապրիլի առաջին չորեք-շաբթի օրը ամբողջ Օսմանցիներուն եզրապրութիւն և հաւատարութիւն աւետող սահմանադրութեան գէմ հայե-րուն կողմէ կղած տպաւորութեամբ»:

Հաւատարութիւն Եզրապրութիւն:

Աւա՛ղ . . . կօթն ութը ամիս առաջ փայլուն գովա-սանքներով մեր ձեռքերը սեղմած այն ձեռքերը՝ հիմա մեր կուրծքին բարկութեամբ և կատաղօրէն մարթինի, մալ-զէրի, ասորճանակի գնդակներ և ուռմեր կը նետեն, այգեօք այս փշոտ ձեռքերն էին անոնք»:

«Այն չրթունքները՝ որոնք այն ատեն մեղի միութիւն

և եղբայրութիւն կ'ուխտէին, արդեօք այն ատեն զէնքի վերաբերեալ պատրաստութիւններու պէտքին վրայ կը խօսէին: Եւ ի՞նչ էր պատճառը այն ու այս վիճակներուն:»

«Մեզի այդ պատճառները կ'իմացնեն լո՛կ այն զընդակները՝ որոնք մեր քաղաքին լուռ ու խաղաղ մթնոլորտը ճեղքելով, մեր ականջները պատուելով կայծակի պէս կ'անցնին:»

«Այն գնդակները կը նետուէին Օսմանցիութեան հետ, այժ, Օսմանցիութեան հետ ունեցած իրենց կապերը խորտակելու, ջնջելու համար:»

«Ըսել է երբ բոլոր Օսմանցիները կը պաշտեն Օսմանցիութիւնը, անոնք կը նախասեն, կ'ուզեն վերջնել այդ անականը իրենց վրայէն:»

«Բայց վստահ թող ըլլան որ այլեւս սահմանադրական կառավարութիւնը այս կարգի վատութիւններու չի պիտի տուայ: Տէրութիւնը կարող է չարագործներն անմիջապէս զսրելու, և այս կարողութիւնը երթալով պիտի աւելնայ:»

«Յիմարներն իսկ չեն հաւատար որ, երկու միլիոնէն աւելի չեղող հայերը՝ որոնք ցրուած են հոս ու հոն, իրենց ոյժով ու զէնքի զօրութեամբ, յաղթող հանդիսանալով՝ ահազին Օսմանեան տէրութեան դէմ՝ կարողանան անկախ տէրութիւն մը հիմնել:»

«Եթէ տակաւին առաջուան պէս, Եւրոպան խաբելով և օտարներուն միջամտութիւնը հայցելով իրենց նպատակներուն իրագործումը յուսալու չափ անխելք են, հանդիսա թող ըլլան, այլեւս անկարելի է:»

«Ոչ մէկ եւրոպական տէրութիւն չի կրնար առաջարկել Օսմ. տէրութեան որ Աստանայի նահանգին կամ հին Կիլիկիոյ մէջ՝ հայերը հաւաքելով Հայ տէրութիւն մը



Ասանայի նահասակներէն ՊՈՂՈՍ Է. ՊԶՏԻԿԱՆ, անդամ Նախագահ տեսնի: զարնուած Խննդի գիւղին մէջ, իր բուրք սպասաւորին կողմէ եւ ողջ ողջ բաղուած 1880—1909 :



Ասանայի նահասակներէն ՄԱՐՏԻՐՈՍ Է. ՊՅԱՃԵԱՆ, Հանրացի ուսուցիչ, 1868—1909 :

կազմէ և պաշտօնապէս ընդունի ու հաստատէ: Որովհետեւ կարելի և խելքի մօտ չէ որ՝ քանի Սահմանադրութիւնը գոյութիւն ունենայ մէկ ու կէս, երկու միլիոն հայերուն համար Եւրոպայի հաւասարակշիւութիւնը խանգարուի:»

«Եթէ հայերը կ'ուզեն տէրութիւն մը կազմել, այդ տէրութեան հայր մ'չ թէ Օսմանեան երկիրներու մէջ, այլ բւեւեւներու, Ափրիկէի սուազուտ անապատներուն մէջ պէտք է փնտռեն ու հոն դադլթեն: Եթէ ոչ Պորտոյ, Իզմիրի, Ատանայի, Հալէպի, Տիարպէքերի, Պիթիզի, Վանի պէս տեղերու մէջ ցրուած և բաժնուած մնալով իրենց փափաքին չեն կրնար հասնիլ:»

ՊԻՒՐՀԱՆ ՆՈՒՐԻ

ՆԱՀԱՆԳԷՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԽԱՌՆԱՇՓՈԹՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

«Վերջին օրերուն մէջ ամբողջ քաղաքը պատող վրտանդաւոր ամպը անձրեւ ալ բերաւ»:»

«Մեր քաղաքը որ հինգ տասը օր առաջ չէն, հոյսկապ ու երջանկութեան բոյն մը էր՝ սիւ բաղդի մը երեւումովը այսօր աւերակի մը վերածուեցաւ»:»

«Շատ մարդիկներ կորսուեցան, շատ գերդաստաններ կործանեցան, քաղաքը այժմ ագարան մըն է»:»

«Բնաւ մտածած չէինք որ, ամբողջ Փոքր Ասիան կործանող հայկական խռովութիւններէն ազատ մնացած Ատանան՝ այս տեսակ երջանկի ժամանակի մը մէջ այս-

քան սոսկալի խժոժութիւններու զոհ պիտի ըլլար ու սոսկալի խռովութեան մը կրակովը խռովելով պիտի այրէր»:»

«Մենք, խեղճ թուրքերս՝ երբ մեր գործերով կը պարապէինք, սահման դրական կառավարութեան սպազոյ կըջանկութենէն օգտուելու համար, կարելի եղածին չափ հայերուն հետ սիրով ապրելու կ'աշխատէինք: Հայերը սոսկալի խռովութեան մը կազմակերպութիւնովը երկրին գլխուն փորձանք մը բերելու կ'աշխատին եղբր»:»

«Այս բանը ժամանակը մեզ հասկցուց շատ դառնօրէն»:»

«Երբ իրականութեան թափանցող մեր թուրք եղբայրները, հայերուն մեզի հանդէպ աղէկ զգացում չի սնուցանելին, շատ մօտիկ ապագայի մը մէջ խռովութեան մը կրակովը երկիրը կործանելու նպատակ ունենալին մեզ բռնին, մենք՝ «այդպէս բան չիկայ, չի կրնար ըլլալ» կը պատասխանէինք, և մէջտեղը ցրտութիւն մը առաջ չի բերելու համար կարելի եղածին չափ զգուշանալ կը ջանայինք և այդ տեսակ զրոյցներուն հեղինակներն ալ նողկանքով և անէծքով կը յիշէինք:»

«Վերջին կէս դարուն մէջ մէկիկ մէկիկ մեզմէ զատուող Պուլկարներուն, Սերպերուն, Գարատաղցիներուն, Յոյներուն խռովութիւններէն՝ համարձակութիւն աննող հայերը՝ Օսմ. երկիրներուն մէջ իրենց բնակած վայրերուն աշխարհադրական դիրքն ու ենթարկուած վիճակը այս տեսակ խռովութեան մը յարմար չ'ըլլալը հինգ տասն անգամ դառն փորձերով հասկնալէ ետքը, պէտք եղած պարագային Եւրոպացիներուն միջամտութիւնը հրաւիրուելիք տեղ մը — Հայոց կրօնական աթոռին ամենէն մեծերէն, Կիլիկիոյ մետին մէջ — հաւաքուիլ որոշելով, հայկական վերջին ղէպերէն առնին՝ խճմբ. խճմբ. Ատանա դիմած և այս կողմերուն մէջ սոսկալի բաղմունքի մը կազմած էին»:»

«Մարաշէն, Հաճընէն, Խարբերդէն, Տիգրանակերտէն և Անատոլիոյ հայաբնակ գաւառներէն այնքան հայ թափած էր որ, նախապէս մէկ ընտանիքի բնակութեան յատուկ տան մը մէջ՝ 5—10 հայ ընտանիքներու տեղաւորուելը կատարեալ զարմանքով կը տեսնէինք»:

«Մենք իրենց վերաբերումներէն ու վարմունքներէն հասկնալով հանդերձ որ հայերը այս շրջականներուն մէջ մեծամասնութիւն կազմելով խռովութիւն մը պիտի հանեն և ինքնավարութիւն պիտի պահանջեն, բայց նորէն կարելի եղածին չափ համաձայնութեամբ՝ սխալ գաղափարները ցրուելու կ'աշխատէինք. որովհետեւ այնպէս կը կարծէինք որ հայերուն ներկայ վիճակը այդ տեսակ գործի մը ձեռնարկելու թոյլատու չի պիտի ըլլար: Հայերը թէև սահմանադրական վարչութիւնէն դո՛ւ կ'երեւէին, բայց իրապէս տէրութեան ստանալիք կարգ ու կանոնէն՝ ապագային համար իրենց բան մը չի կրնալ ապահովելու վախովը կը տառապէին»:

«Մէկ կողմէն Աւստրիոյ և Պուլկարիոյ ձեռնարկութեանց յաջողիլը՝ Սերպիոյ և Գարատաղի պահանջները՝ Յունական և Կրէտական կղզիի խնդրին արթննալը՝ Արեւելքի հետ յարաբերութիւն ունեցող բոլոր տէրութեանց, ամէն ազգի յոյսերուն և փափաքներուն ապահովմանը համար բրած շարժումը՝ իսկ միւս կողմէ տէրութեան ներքին անլուծելի խռովութիւններուն մէջ վարչութեան չփոթ վիճակ մը ստանալը՝ հայերուն մէջ՝ սա խառնակ և սոսկալի ժամանակին իրենց համար տեղ մը ապահովելու, Եւրոպայի միջամտութիւնը հրաւիրելու փափաքը արթնցուց»:

«Կիլիկիոյ հողամասին կեդրոնն եղող Ատանայի մէջ բազմի փորձով մը ինչ որ ալ ըլլայ խռովութեան մը կրակը

բռնկցնելու համարձակեցան: Թէև քաղաքական վերջաւորութիւնը չենք գիտեր, պարզուող ցաւազին վիճակին նայելով՝ թէ իրենց, թէ՛ թուրքերուն և թէ՛ քաղաքին կ'ընկնուին պատճառը ըլլալին կաակած չի վերցնիր:

ԻՅՍԱՆ ՖԻՔՐԻ (*)

(*) Իհասն Թիքրի Ատանայի Թուրքներուն ամենէն զարգացեալ և ազատամիտն ըլլալով բռնապետութեան շրջանին Բումէլիէն Ատանա աքսորուած էր: Սահմանադրութեան հրատարակուած ատենը մեծ գործունէութիւն ցոյց տուաւ և որով կարգ մը յետադէմ թուրքերու կողմէ նախատուեցաւ և միշտ հայերու հանդէպ բարեկամութիւն ցոյց կուտար: Սակայն հայկական որոշ ջօրդի մը, հայկական ապստամբութեան գոյն տալը՝ զարմացուց զմեզ:

Ջարդէն ետքը Պատերազմ. Ատեանին կողմէ բան տարկուած ատենը նշանաւոր հեռագիր մը քաշեց Բ. Գուռը, առաջարկելով որ զինքը արձակեն, ապա թէ ոչ ամէն գաղտնիք պիտի պարզէ: Վերջը Գոնիա աքսորուելու դատաւարտուեցաւ և Եգիպտոս փախաւ, հոն կարեւոր յայտնութիւններ ընելէ ետքը Պոլիս եկաւ և մի քանի օր ճոխ կեանք մը վայելելով Գոնիա անցաւ և հոն ամիսի մը չափ մնալով՝ դարձեալ Պոլիս եկաւ և աքսորավայրը Պէյրութի փոխել տուաւ: Պէյրութ երթալո կտկորդի հիւժախտի մը ենթարկուեցաւ և ջարդէն ճիշդ տարի մը ետքը խեղդուելով մեռաւ Պէյրութի հիւանդանոցին մէջ: Բայց իր գրչի և գաղափարի ընկերներն եղող՝ «Իթիսալ»-ի միւս խմբագիրները կապըին այսօր կարեւոր պաշտօններու զուլա անցած...:

(Ծ. Թ.)

ԴԷՊՔԻՆ ՍԿՋԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

«Վերջին ամիսներուն մէջ, հայ տկարամիտներուն քով տեսնուած իշխողական շարժ ու ձևերնին, խղամներու հանդէպ անհարկի բրած ամենաժանր հայտու-թիւններնին թէեւ խղամներու սիրտերը կը բզբաէր, ամալայն խղամ խեղահանները երիտասարդներուն և տղէտ-ներուն համբերութիւն և լուսթիւն կը յանձնարարէին և երբէք զէպքի մը տեղի չի տալնին կը հրամայէին:»

«Մանաւանդ երբեմն անկարեւոր կռիւներու մէջ հայերու՝ կրօնքի հայհոյելով (*) զձեզ մօտ ատենէն տանկ պիտի ընենք նանկ պիտի ընենքի պէս սպառնալիքները, այգիի ճամբաները, շուկան հոս հոն երբեմն խեղճ խղամ-ներու՝ տգիտօրէն սրտուելով սպաննուելը ընդհանուրին միտքերը յուզելու սկսած էին:»

«Մարտի 27րդ ուրբաթ օրը տեղի ունեցող սոսկալի ոճիր մը որ պարզ զէպք մ'էր որ քաղաքական գոյն մ'առաւ:»

«Հայերուն ոճրագործը խտրու պաշտպանելը և փա-խուստը գիւրացները, խղամները, չափազանց յուզեց:»

«Երկու կողմն ալ իրարու հանդէպ բացէ ի բաց ստեղծութեան նշաններ ցոյց տալ սկսան:»

«Այս ոճիրը զէպքին յառաջարանը եղաւ:»

(*) Կրօնքի հայհոյելու զրարարութիւնը բռնապե-տութենէ մնացած տիտուր յիշատակ մ'է: Թուրք մը՝ երբ հայու մը հետ կռիւի բռնուէր յաղթութեան միակ զէնքն էր «Կրօնքիս հայհոյեց»ի զրարարութիւնը, որ անշուշտ անքաւելի մեղք մ'էր և է:

(Ծ. Թ.)

ՈՃԻՐ ՄԸ

«Գառապ Պէրիը թաղէն հեռագրական գլխաւոր պաշ-տօնեայ Նուրի Էֆ.յի աներձագը Իսֆէնախար Էֆ. և Նաճարան թաղէն Սիւնաէքզատէ Բահիմ՝ մէկ երկու ըն-կերներու հետ պաշտի համար Կիրիտլի թաղի սրճա-բանին կողմը գացած ատեննին, Շապանիյէ թաղէն ա-տաղճագործ Կարապետի տղան առջեւնին ելլելով նախ՝ ծանր հայհոյութիւններ կընէ և վերջը Բահիմը կը զարնէ. Բահիմի ընկերներէն մէկը՝ զէնքը ձեռքէն առնելու համար վրան նետուած միջոցին երեք գնդակ ալ անոր կ'ուղղէ: Այս գնդակներէն մէկը՝ զիմացը կայնող Իսֆէնախարի պորտին տակէն հանդիպելով գետին փնած է: Ընկերները թէեւ ոճրագործը բռնելու աշխատած են, սակայն չեն կրցած և յաջողած է փախչիլ:»

«Վիրաւուրեւեկն մեկուն մահր. — Իսֆէնախար եր-կու օր հոգը մեռաւ և Բահիմին վերքին ալ շատ վտան-գաւոր բլլալը կը խօսուէր:»

«Վիրաւուրեւեկն և ազգականներուն կողմէ կա-ռավարութեան եղած դիմումը. — Վիրաւուրեւեկներուն աղ-գականները կիրակի օրը կառավարութեան դիմելով ոճրա-գործին ձերբակալուելը խտրու պահանջեցին և ոճրագործին Կէօկաթէրէկեան Կարապետ Էֆ.ի միջոցով փախցուած ըլլա-լուն լուրը խնդիրը պարզ ոճիրի մը ձևէն կը հանէր: Կէօկ-աթէրէկեանը «Թուրքերը արապ Մահմետը մեզ թող յանձնեն մինք ալ ասիկա կուտանք» ըսած էր, մինչդեռ այս խըն-դիրներուն մէջ ահապին ստորերութիւն կայ, Արապ Մահ-մետ խղամ մը սպաննած և բանալէն փախած էր, իսկ ասիկա անոր չէր նմանէր:» Ասիէ հասկցուեցաւ թէ հայերը՝ ոճրագործը կը պաշտպանէին: Իսլամները սկսան

կառավարութիւնը նեղել և անպատճառ ոճրագործին ձերբակալումը պահանջել: Երկու օր այս յուզումով անցաւ: Կառավարութիւնը դուշական միջոցներ ձեռք առաւ և ստիպուեցաւ թաղերը ղինուորներով պաշտպանել, մինչեւ երեքշաբթի օր այս յուզումով և բռի ըստենքով անցաւ:»

ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՃԻՐ ՄԸ

«Այգիներուն մէջ խալամի մը կինը հայերու կողմէ սպաննուած ըլլալը և օգնութեան դացող պահապանին վիրաւորուելուն լուրը մէջտեղը շանթի մը պէս պայթեցաւ: Ոճիրներուն կրկնութիւնը՝ մեծ ու պղտիկ բոլոր խալամ չըջանալները սկսած էր մտածել տալ:»

ՏԱՐԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

«Երկրորդ ոճիրին ազդեցութեամբ՝ ամէն մարդ յուզուած միջոցին, իրիկունը «Հայոց թաղին կողմը՝ միւսկիմանի կին մը և տղան սպաննուած է»ի տարածախոսութիւն մը երաւ և միւսկիմաններուն մէջ գտնուող յուզումը՝ երթալով կ'աւելնար:»

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆԸ

«Այն գիշերը՝ Զինուորական Հրամանատար Մուսթաֆա Բէմզի փաշա՝ իրեն հետեւորդ ժանտարմայի հրամանատար Ահմէտ պէյ՝ հաղարապետ Բիֆաթ պէյ՝ ոստիկանութեան պաշտօնականներ և դուստրտակ մը ղինուոր առնելով մինչեւ առտու՝ քաղաքին ամեն կողմերը, սըրճարանները, կազինոները և հաւաքոյթի վայրերը պտրտելով ժողովուրդին պէտք եղած խրատները տուաւ, բոլոր մարդիքը իրենց տունները դրկեց և ամեն կողմ ղինուոր

բաժան ջոկատներ ղրկելով, ապահովութեան հաստատման կաշխատէր:»

«Միւս կողմէ Ն. Վ. կուսակալ պէյ էֆէնտին՝ իրեն ընկեր ունենալով տեղացի երեւելիներէն մէկ քանին և բաւականաչափ ղինուոր, քաղաքը կը պտրտէր և յուզումը հանդարտեցնելու կաշխատէր:

ԼՐՏԵՍ ՄԸ

«Կառավարական պաշտօնատան ետեւի կողմը գտնուող սրճարանները հաւաքուած բաղմութեան մէջ՝ գլուխը փաթթոցով և վրան ղինուորական բաճկոնակով մէկը ուշադրութիւն հրաւիրեց: Այս մարդը նախ՝ Գպէ-գարու տեսնուելով կատկածուած և մինչեւ հոն հետապնդուած էր: Ինքնութիւնը հարցուած ատենը, թէեւ նախապէս միւսկիման ըլլալը յայտնեց, սակայն վերջը հայ ըլլալը խոստովանելու ստիպուած ըլլալով, «լրտես եկած է»ի լուրը անմիջապէս տարածուեցաւ հոն գտնուող մի քանի հարիւր հողմներու մէջ և յուզումը աւելցաւ: Մարդուն վրայ բիրերով յարձակուելով շատ գէշ ձեռուեցաւ (*): Գիշերը ասկէ զատ ուրիշ գէպը չի պատահեցաւ:»

ԱՊՐԻԼ ՄԷԿԻ ԶՈՐԵՔՇԱԲԹԻ ՕՐԸ

«Առտուն ընդհանուրին միտքերը յուզուած ըլլալով մէկտեղ միւսկիմանները կաշխատէին դէպքի մը տեղի չի տալ: Հայերէն տանէն՝ ինը խանութին չի բացին: Շուկաները, քաղաքին ամեն կողմերը ղինուոր կը պտրտէր: Իսլամ կրօնականները և հարուստները խո՛ւմը խո՛ւմը չու-

(*) Կեսարացի ատաղձագործ Լուծֆիկ անունով հայ աշան է, որ գործէն վերադարձին լրտեսութեան պատուակով ձերբակալուած և սպաննած էին: (Ծ. Թ.)

կայէ շուկայ սրտակալ՝ խանութները բանալին և զէպքի մը տեղի չի տալին կը յորդորէին և այս ազաւանքն ու խրատները անոնց չ'ազդելէ զատ, խանութներն բացողներն ալ մէկ կողմէն կը գոցէին:»

«Ենթոյժ ժողովուրդը ոտքի վրայ կը պտըտէր, քաղաքը ըսի ըստենքով կը սարսուտար, հայերը մէկ կողմէն կառքերով կը փոխադրուէին, փողոցները ժողովուրդի հոսանքէն ուրիշ բան մը չէր երևար:»

«Քէչէճիներուն մէջէն անցնող կառք մը ուշադրութիւն հրաւիրելով ղինուորներու կողմէ վար զրուեցաւ, կառքին մէջ երկու հայ, խուրջ մը և (տէսթէ) մը մարթին և բազմաթիւ ռազմանիւթեր կային (*), զէնքերը գրաւուեցաւ, հայերը ծնծուելով արձակուեցան:»

«Այս միջոցին Քէմլը-ալթըրի կողմերը հայ ազաւանքներուն «ինչ պիտի ըլլայ, թող ըլլայ»ի պէս խօսքերը և հայհոյութիւնները խաւանները չափազանց յուզելով մէկտեղ, խղամ մեծերուն «ամա՛ն խոտովութեան մը առիթ մի՛ տաք»ի պէս խրատները ժողովուրդը կը զսպէին:»

ԱՌԱՋԻՆ ԶԷՆՔԸ

«Առաջին զէնքը՝ ձիու մը վրայ նստած և հայոց թաղին կողմը դէպ ի կամուրջը կայծակի պէս սուրացող հայ ֆէտայի մը՝ հաւատքի և կրօնքի հայհոյելով արձակեց:»

«Դէպքը ժամը 4ին սկսաւ և այս պարտալ զէնքին յաջորդեց՝ նախորդ թարգման Սիպեան Աւետիսի տունէն

(*) Յիշեալ կառքին մէջ կը գտնուէին այր ու կին մը որ իրենց մէկ ազգականին տունը կերթային և քովերին ունէին որսի հրացան մը, իսկ միւսները սուտ և երևաւայական էին:

(Ծ . Թ .)



Ասանալի Շապանիյէ քաղէն՝ Բալուցի աստղագործ Կարապետի որդի Յովնանէս : Որուն հետքը դեռ գտնուած չ'է : (Տե՛ս էջ 18 եւ 70)



Կիլիկեան նահապետներէն ԱՐԱՄ ԷՅ. ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ Հանընցի-ուսուցիչ, Երջանաւարտ Կիլիկ. Ժառանգաւորաց վարժարանէն եւ սպաննուած Ապօղլու գիւղին մէջ : 1869—1909 :

արձակուած մարթինի հարուածը, որ պանդոկին առջեւ կեցող Մէհմէտ աղա անուշաղ խեղճ չէրքէզ մը նահաւատակեց :»

«Նոյն միջոցին ոսկերչաց փողոցին մէջ ոսկերիչ Աստուրի տան պատուհանէն նետուած մարթինի գնտակ մը նահատակեց այն միջոցին անկէ անցնող խլամ աղնուականներէն Իմամզատէ Նուրի էֆէնտին :»

«Նորէն նոյն ժամուն Գարասօզու Գոսթաքի տունէն դէպ ի շուկան գնտակներ արձակուելուն, հոն ալ մի քանի հոգի սպաննուեցան :»

«Այլեւս դէպքը սկսած էր, շուկայ և պաղարները շրջադայող խլամ կրօնապետներն ու երեւելիները յուսահատած կառավարութեան դուռը վերադարձան : Կուսակալն ու հրամատարը և շատ մը միւսլիմաններ քաղաքապետութեան պաշտօնատունը հաւաքուած էին :»

«Ժողովուրդին մէջ դանուող նախօլիոն ճիզմեով՝ երկու հայ երիտասարդներ՝ միշտ կուսակալն ու հրամատարը կը հետապնդէին, այս ընթացքը ներկաներուն ուշադրութիւնը հրաւիրեց : Չերբակալուած միջոցին դէնքի դիմելու յանդիման և որով երկուքն (*) ալ հոն սպաննուեցան և երբ չիզմէներ քննուեցան՝ երկուքական ատրճանակ դանուեցան անոնց մէջ :»

«Ժողովուրդը այն յուզումին ազդեցութեամբը սպաննեց նաեւ քաղաքապետութեան պաշտօնատունը մնացած հայ երեւելիներէն Շատրիկեան Յարութիւն աղան :»

(*) Ո՛ր դիւե՛ որ դժբաղդ հայերն էին, թերեւս իւրեւ հետաքրքիր կեցած, սուանց կռահելու դալիք աղէտը :
(Ծ . Թ .)

ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒ ԱՆԲԱԻԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՍԼԱՄՆԵՐՈՒ ԱՆՁԷՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Դէպքին պատահած օրը Աստանայի մէջ դանուող զինուորական ոյժը՝ մի քանի հարիւր հոգիէ կը բաղկանար : Կուսակալը՝ ոստիկաններու, ժանտարմաներու և զինուորներու աւելցուելը կրկին ու կրկին անպահանջ Բ : Դուռը դրած ըլլալով մէկտեղ, կարեւորութիւն չէր տրուած : Աստանայի ժողովուրդին համեստ վիճակը գիտցող նախորդ Վարչապետ Հիլմի փաշա՝ կերեւայ թէ հոս աղէտ մը պատահելը չէ յուսացած :»

«Հայերուն քով դանուող դէնքերուն շատութիւնն ու կատարելութիւնը կը զիտցուէր և խաբաները՝ անդէնութեան պատճառաւ մեծ վախի մէջ կը դանուէին :»

«Զէնքի ձայները ամէն կողմէ սոսկալիօրէն ականջները կը խրայնէին : Կառավարութիւնը անմիջական անօրինութիւն մ'ըլլալով Թարսուսի և Մէրսինի մէջ դանուող մէկ երկու հարիւր կանանաւոր զինուորներուն առաջումը հրամայելով մէկտեղ, Գարախալուի պահեստի զօրքերուն ստիպողաբար զրկուելը պահանջեց :»

ՊԱՇԱՐՄԱՆ ՎԻՃԱԿ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻԼԸ

«Խառնաշփոթութեան երթալով սաստկանալը հասկնուածին պէս թէեւ պաշարման վիճակ հրատարակուեցաւ մունետիկներու միջոցաւ, սակայն պաշարման վիճակը հաստատող զինուորական ոյժին բացակայութիւնն և ժողովուրդին վերջին ատրճան դրդուած միջոցին՝ խօսք հասկցնելը բնականաբար անկարելի ըլլալուն պատճառաւ ասոր ալ օգուտը չի տեսնուեցաւ :»

ՀԱՅԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ՏՈՒՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԻՍԼԱՄՆԵՐԸ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

«Դէպքը սկսածին պէս, հայերը անմիջապէս իրենց հաստատուն տուները, խանութները, պանդոկները, ապուրները և եկեղեցիները քաշուեցան: Փողոցները միայն խաւմները, և մանաւանդ թշուառ մշակները մնացին. և հայոց տուններէն նստուած գնդակները այն խեղճերը փողոցներուն մէջ փռեցին:»

«Ապիտին փաշայի պողոտան դէմքիմաց դանուող թարգման Աւետիսի և Պարիկեանի տուններէն, ու աւելի անդին Սմմիկեան Յարութիւն աղայի տունէն նստուող գնդակները մինչև կամուրջ հասնելուն՝ այն կողմերու երթեւեկութիւնը բոլորովին դադրեցաւ և գրեթէ կամուրջէն չէր անցնուէր: Հայերու գործածած զէնքերուն մարթին, մաւղէր (*) տեսակներէն ըլլալը գնդակներէն կը հասկցուէր:»

ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ ԴԻՄԱՑԻ ԿՈՂՄԸ

«Կամուրջին դիմացի կողմը՝ տաան և հինգ քսան Հաճընցի հայեր խանութներնուն մէջ ամբանալով քսան երեսուն հոգի սպաննելէ ետքը, այն կողմերու անցուդարձը արգելեցին, և խանութի ետեւի կողմէն բացուած մի քանի ծակերէն նստուած գնտակներով Սալիհ էֆ.ի գործարանին մէջ պարտող երկու խաւմները նահատակեցին: Ասոնց զաւուածը և ամբացած տեղերէն դուրս հանուելը անկարելի ըլլալը տեսնող խաւմները՝ յիշեալ խանութները

(*) Այս անունները տասնեակ անդամներ է որ կը կրկնէ մասնաւոր նորատակով, մինչդեռ բոլորին սուտ է:

(Ծ. Թ.)

կրակի տուած են և մինչև իրիկուն զժուարաւ ոչնչացնելու յաջողած են (*):»

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱՏԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

«Ուն-Փաղարի կողմերը դանուող սենեակներն ու Աճէմ-Սանի մէջ ամբացածներուն՝ նկատած գնդակները՝ Կառավարութեան պաշտօնատան, Առեւարտիսի դատարանի կողմերը կրակի մէջ ձգեցին: Աչքեան գործարանին մէջ դանուող հայերն ալ այն կողմերը անանցանելի վիճակի մը վերածած էին:»

«Իսլամ թաղերու կողմերը տուններուն մէջ ամբացած հայերուն՝ դեռ խաւմներէն իրենց տուններուն վրայ ու է յարձակում չեղած վիճակին մէջ, փողոցները զէնք նետելն, պատճառ եղաւ որ խաւմները Հայոց տուններուն վրայ յարձակին: Այս յարձակումին միջոցին բազմաթիւ խաւմներ սպաննուեցան: Որովհետեւ պատուհաններէն, զէնքի ծակերէն՝ նստուած գնդակներուն փոխարէն, խաւմներու գործածած զէնքերը՝ շատ քիչերուն քով գրտնուող չիֆթե, սուր, թուր, դանակ և մեծամասնութեամբ բիրեր և փայտեր էին:»

(*) Կամուրջին անդիւ կողմը նստող կօշկակար և թշուառ Հաճընցիները՝ տունի վարձք վճարելու անկարող ըլլալով, իրենց խանութներուն մէջ կը սրտկէին և երբ ջարդը կսկսի, խեղճերը խանութները կը գոցեն և յարձակող խուժանին զէմ անձնադաշտապանութեան կը դիմեն. և վերջապէս վատ խուժանին տուած հրդեհներուն մէջ կայրին իրենց խանութներուն հետ, որոնց մէջ այրեցան նաեւ Ծաւուկեան Ղազար և Հաճի եղբայրները:

(Ծ. Թ.)

«Գեառեղերքի թաղերուն մէջ խառնաշփոթութիւնը՝ շարունակած միջոցին, Թարսուս-Գալուսը, և երկաթուղիի կողմերը, վերջապէս քաղաքին ամէն կողմերը կրակ-նեւում մէջ էր: Ձէնքերու ձայնէն գրեթէ խօսումը խօս-քերը չէր լսուէր:»

«ՕՍՄԱՆԼԸ» ԼՐԱԳՐԻ ԹՂԹԱԿԻՑԻՆ ՍՊԱՆՆՈՒԻԼԸ

«Օսմանը» լրագրի թղթակիցը Մահմուտ Ֆաիզ պէյ՝ դէպքէն ժամ մ'առաջ մեր խմբագրատունը հանդիպելով մեր խմբագրատեղեւան հետ տեսակցիլ ուզած էր և սակայն մեր խմբագրատեղեւան միջոցին խրատատու յանձնաժողովին հետ շուկան և պաղարները պատելուն պատճառաւ չէր յաջողած տեսակցելու: Դէպքը պատահելուն պէս՝ առնելիք լուրը պատկանած թերթին գրելու նպատակով անդգուշութեամբ դուրս ելած և ձեռն ու հագուածքը հայ փէտայի մը նմանած ըլլալուն պատճառաւ, գեառեղերքը Ատէմ պէյի տունին անկիւնը թաղերնին պաշտպանելու համար սպասող(?) ժողովուրդին կողմէ տեսնուելով, կայ-նիլը կ'ազդարարուի և ասոր փոխարէն զէնք գործածելու յանգնած ըլլալով փոխադարձաբար կը զարնուի և զիակը գետը կը նետուի: Վերջը խլամ ըլլալը երբ հասկցուած է, շատ զղջացած են, բայց ինչ օգուտ, անդգուշութեան մը զո՞նք ըլլալով գացած էր:»

ԹԱՐՍՈՒՍ-ԳԱՓՈՒՍԻ ՄՇԱԿՆԵՐՈՒՆ ՍՊԱՆՆՈՒԻԼԸ

«Թարսուս-գալուսի կողմերը պանդոկի մը մէջ գանուող քսան և ութը Խարբերդցի խալամներ՝ ձեռքեր-նին զէնք ըսուելիք բան մը չի գանուելուն, չեն կրցած զիմադրել և ազախանքներուն կարեւորութիւն չի տրուե-լով, հայերու կողմէ վայրագօրէն ջարդուած են:»



Ասանայի նահասակներէն Հանրեցի Բաշաբաղ

S. ՍՏԵՓԱՆ Ա. ՔԱՀ. ԳՕՓՈՒՇԵԱՆ

որ աներեւակայելի տոնջանքներով սպաննուեցաւ Ասանայի
Թէփէ-Պաղ քաղին Պէյլէի մեծ բակին մէջ:

Ծնած 1850 ին ի Հանքն:

ՇԱՊԱՆԻՅԷ ԹԱՂԻՆ ԿՈՂՍԵՐԸ

«Շապանիյէ թաղին մէջ պատահաններէն փողոցները զէնք նստող հայերը՝ այն կողմերը պաշտպանելու պարտականութեամբ կեցած պահակներէն զինուոր մը և շատ մը խալաններ սպաննած ըլլալնուն պատճառաւ, խալամ փողովուրդը՝ հակառակ իրենց վրայ թափուող դնտակներուն, հայոց տուններուն վրայ յարձակած և սոսկալի ջարդ մը ըրած էր:»

ՎԵՐՋԱՊԷՍ

«Այն օրը քաղաքին ամէն կողմերը խառնաշփոթութիւն կար, երկու կողմի զիրքերուն տարբերութիւնը՝ հայերուն իրենց ամբասցած տեղերէն փողոցները պարտողները ջարդելին և խալաններուն տգիտօրէն որսուելին էր: Այս պատճառաւ առաջին օրը շատ թուրք սպաննուեցաւ: Հայերը՝ մեծամասնութեան տեսակէտով դանդաղ տեղերնին քաղաքին կեդրոնը ըլլալուն, Թարսուս-գափուսէն մինչեւ Գալա-գափուսու, ձէրէճիներէն մինչեւ չուկային մէջը մանկն ու պարտին անկարելի եղած էր: Այն կողմերը միւս պարտէր, գնտակին դէմ կերթար:»

«Խառնաշփոթութեան այս կերպով մէկէն ի մէկ տարածուելուն և շատ մը խալաններու սպաննուէն սարսափահար խալամ մշակները՝ այն օրը չուկայ և պաղարները յարձակելով, Առանայի՝ իրաւամբ շատ տեղերը նմանը չի տեսնուած այն դեղեցիկ չուկաները աւերակի վերածեցին և ճամբաները հանդիպած հայերնին դանակներով և փայտերով սպաննեցին:»

«Շուկաները դանտուղ գոյքերուն գրեթէ ամենը հայերունն էր, և կալուածներէն մեծ մասը խալաններուն կը պատկանէր:»

«Շուկան՝ խալաններու կողմէ տակն ու վրայ ըլլալուն վրայ, հայ ֆէտայիներն ալ խալանները վնասելու նպատակով իրիկտան դէմ չուկան կրակի տուին (*) ու չուկային Գալասօգուէն մինչեւ Եաղ ճամիսի երկարող մասը այրեցան, որոնց մէջ էր Պալճը-օղլուի պանդոկը:»

ԳԻՇԵՐՆ ԻՆՉՊԷՍ ԱՆՑԱԻ

«Այս իրարանցումին մէջտեղը զիշերուան մութը հասաւ քաղաքին վրայ: Ժամը մէկին ատենները՝ քաղաքին շատ մը տեղերէն դրուած զուցսագները, ձգուած կրակները բոլոր քաղաքը կայրէին: Գիշերուան մութին մէջէն մէկ կողմէն բոցերը երկինք կը բարձրանային և միւս կողմէ՝ զէնքի ձայները օդերը կը թնդացնէին: Գընդակներուն լողկանը՝ ամէն մարդ պաշտպանութեան կ'ստիպէր:»

«Գիշերը շատ վախով անցաւ: Իրիկունը Մէրսին պատրաստ դանտուղ զինուորները մասնաւոր թրէնով հասած ըլլալնուն՝ կառավարութիւնը քիչ մը շունչ առաւ: Ասոր հետ մէկտեղ յուզումին հանդարտութիւնը շատ դժուար էր:»

2 ԱՊՐԻԼ ՇԻՆԳՇԱԲԹԻ

«Տիեզերքի պատմութեան էջերուն մէջ, արիւնոտ օր մ'ալ կ'արձանագրուէր: Առտու եղաւ, վառօթի և հրդեհի մութերէն կաղմուած թանձր ամպ մը չըջապատած ըլլալով, մեր սիրտերուն յուզիչ տխրութիւն մը, խորին յուսահատութիւն մը կը պատճառէր:»

(*) Խեղաթիւրում ըսուածն ալ այսչափ կ'ըլլայ: (Ծ. Թ.)

«Իսլամ երիտասարդները՝ առաու եղածին պէս մաս առ մաս ղեմադրութեան զիծեր հաստատեցին: Էսկի Սէ-րայի կողմերը՝ իսլամ տուններն ու փողոցները զնդակ նետող՝ հայերու տուններուն վրայ «Ալլահ, Ալլահ» պոռչըտուքներով յարձակումի սկսան: Այս յարձակումը տուններուն դռները մինչեւ որ կոտորուէր և ներս խուժուէր, անպատճառ մի քանի իսլամ նահատակներ կը տրուէր: Ներս մտնելէն ետքն ալ կիներէ և կամ մի քանի ծերերէ զատ բան մը չէր գտնուէր: Որովհետեւ մէկ տունէն փախչող հայ մը՝ մէջտեղը գտնուող ճամբաներէն, ցած տանիքներէն իր անձը հինգ տասը տուն անդին կրնար կոր նետել:»

«Իսլամները՝ ամենէն զրգուտած միջոցներն իսկ ձեռքերնին անցած կին ու մանուկները՝ վերջին աստիճան խնամքով կը պաշտպանէին մղկիթներու և տուններու մէջ, ի վերջոյ կառավարութեան յանձնելու նպատակով: Ամէն ստորին նպատակներէ զերծ եղող այս պարագան՝ իսլամներու մարդասիրութեանը ապացոյցն է:»

«Իսլամներու այս մարդասիրութեանը հակառակ, հայերու կողմէ իսլամ կիներու և տղաքներու վայրագորէն սպաննուիլը՝ մարդկային պատմութեան արատ բերող վիճակներէն է:»

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԻԹԻՏԱԼԻ

ԾԱՆՅՈԹՈՒԹԻՒՆ

Ծայրէ ի ծայր խեղաթիւրում, զրպարտութիւն և ստախոսութիւն եղող վերոգրեալ յօդուածները՝ պարունակած հակասութիւններով ու անտրամաբանութիւններովը արդէն ինքզինքնին կը մատնեն, և հարկ չեմ տես-

ներ աւելի ծանօթութիւն տալ: Միայն թէ Ատանայի երկրորդ ջարդի նկարագրութենէն առաջ «Իթիտալ»ի վերոգրեալ յօդուածներուն թարգմանութիւնները մէջ բերելով նպատակս է հասկցնել թէ՛ յիշեալ նպատարակութիւնները ամենամեծ ազդեցութիւն բրին իսլամներուն վրայ և պատճառ եղան երկրորդ ջարդի մը որ առաջինէն շատ աւելի սոսկալի և աղետալի եղաւ: Հայոց բողոքին վրայ թէեւ «Իթիտալ»ը մի քանի օր զաղրեցուեցաւ, սակայն երեք օր ետքը նորէն շարունակեց իր ընդհատուած զրպարտութիւններուն շարքը:

ԳԻՒԼԱՅԻՆԵՐՈՒՆ ՓԱՒՈՒՍՏԸ

Առաջին ջարդէն ազատած քրիստոնեայ զիւղացիներէն՝ ողջ մնացողները լեզապատառ թափուեցան Ատանա, որոնք տեղաւորուեցան Աղգային Մուշեղեան վարժարանի ընդարձակ շէնքերուն մէջ: Ասոնք յետին աստիճան թըռուառութեան մատնուած բոլիկ, մերկ, հազիւ կեանքերնին առած փախած էին լեռնական խուժաններու տուջեւէն: Խնդճ զիւղացիներ, մին ամուսինը կորուսած, ուրիշ մը զաւակը՝ ճամբան թողած կամ իր փախուստը դաժ եւայն, որոնց վիճակը տեսնելով՝ պահ մը մոռցանք մեր ցաւերը և սկսանք զանոնք հողալ և անոնց հանգստութիւնը ապահովելու համար միջոցներ մտածել:

Թուրքերը կուգան ծաղրանքով դիտելու մեր աննրկարագրելի թշուառութիւնը և երբեմն ալ մի քանի հա-

բիւր հողի ժողուելով նոր յարձակման փորձեր կրնան : Բայց թաղերուն անկիւններն ու շուկաները պահակ զըրուած զինուորները կ'ընդդիմանան : Եւ մենք տսոնց քրմահաճոյքին անձնատուր , մեր ճակատագիրին կը ձգենք ամէն ինչ , քանի որ չունենք աշխարհի վրայ ո՛չ մէկ պաշտպան կամ հաւատարիմ սրահապան :

ՏԷՏԷ-ԱՂԱՃԻ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ

Զինադադարի չորրորդ օրն էր , որ Կ . Պոլսոյ Ազատարար Շարժուն Բանակին հրամատար Մահմուտ Շէվքէթ փաշայէն եկած հետագիրի մը տպագրեալ պատճէնները բաժնուեցան ժողովուրդին մէջ , որով կը ծանուցուէր թէ Պոլսոյ վրայ քաղով Ազատութեան բանակէն վաշտ մը մեկնած է Տէտէ-Աղաճէն գէղ ի Ատանա : Այս երջանկաբեր լուրը անհուն ուրախութիւն և երջանկութիւն պարգեւեց մեզ , որուն առթիւ սկսանք զիրար շնորհաւորել , վստահ ըլլալով թէ անոնք՝ միայն մեր փրկութեան համար կուգան , և որով անհամբեր կ'սպասէինք Ազատութեան բանակին քաջարի զինուորներուն ժամանումին :

Կիրակի օրը , կէս օրէն առաջ էր որ յանկարծ Ազատութեան զինուորներուն ժամանումը աւետեցին : Անմիջապէս վաղելով ընդ առաջ գացինք մեր աչքերով տեսնելու համար մեր կարծեցեալ փրկիչները , զորս անցած ատենը որտալեւորս ծափերով և «կեցցէ՛»ներով մեծարեցինք : Եւ դժբաղդ արկածեալներս՝ մեր խելքով ստոյգ ազատողի ցնծութեամբ սկսանք զիրար համբուրել և հան-

զիստ չունչ տանել : Առանց զխանալու թէ նոր և աւելի սոսկալի աղէտ մը պիտի սկսէր մի քանի ժամ ետքը :

Նորեկ զինուորները նուագախումբով անցան գացին գետեղերը բացօդեայ տեղ մը և զինադադարէն ետքը , սպաննացայտ ակնարկներով ու ծաղրանքով մեր թշուառութիւնը զիտելով չի կշտացող խուժանը՝ ժամու մը չափ քաշուեցաւ մեր թաղերէն , անհունօրէն ուրախացնելով զմեզ :

ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՐԴԷՆ ԵՏԲԸ ԱՂԼՏԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ԵՂԱԾ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Առաջին ջարդէն անմիջապէս ետքը առողջապահական պաշտօնեաներն ու զթուլթեան քոյրերը , բարեգործական միախմբաները մէջտեղ եկան : Մէջտեղը մնացած անթիւ վիրաւորեալները դարմանելու համար առժամանակեայ հիւանդանոցներ հաստատուեցան , Հայոց կողմէ՝ Աշխէնեան վարժարանին մէջ , ֆրանսացի Յիսուսեանց հայրերու և քոյրերու կողմէ՝ Շատրիկեանի տունը , Ամերիկացիներու կողմէ՝ երկաթուղիի կայարանին մօտ չէնք մը , որոնք հիւանդանոցի վերածուեցան և բժիշկներն սկսան դործի : Յիսուսեանց զթուլթեան քոյրերուն ի գործ դրած ջանքե-

քն ու հողածութեանները անմոռանալի յիշատակներ թողած են մեր սրտերուն խորերը : Ասոնք փողոցներն իյնալով նոյն խակ խուժանին մէջ պատելով մութացին աղէտեայներու օգնելու համար :

Հաղիւ թէ հիւանդանոցներն ու բարեգործական հաստատութիւնները դործի սկսած էին՝ երկրորդ ջարդը վրայ հասաւ և մոռցուց առաջինին տպաւորութիւնը , աւելի խոր վէրքեր բանալով մեր սիրտերուն մէջ :



ԱՏԱՆԱՅԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԶԱՐԴԸ

ՍԿԶԵՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ . — 1909 Ապրիլ 12ի Կիրակի օրն էր , Տէտէ-աղաճի զօրքերուն ժամանումն ետքը , Պոլսական լրագրի մը ուղղեալ՝ անմիջական թղթակցութիւն մը գրելով , թղթատարին յանձնելու համար կառավարութեան պաշտօնատունը կերթայի :

Հաղիւ թղթատան մօտեցած էի , յանկարծ տեսայ խուժանային ահագին բաղմութիւն մը , ժամացոյցի աշտարակին հրապարակին վրայ , ուր միթիակ մը գումարուած ըլլալու էր : Ճամբան դոցուած ըլլալով , քաղաքավարութեամբ խնդրեցի որ ճամբայ տան անցնելու համար , առանց կռահելու թէ ամենատոկալի վտանդի մը գէժ կ'երթայի : Բաղմութեան մէջէն զիս ճանչցողները սկսան անշուք լուտանքներ թափել իրենց բերնէն , և ահապէս շանթիչ ակնարկներ նետել վրաս , որ կարծես պիտի ուտէին զիս : Բարեբաղդաբար ճամբայ ալ չխտուին , որով սախտուեցայ կամայ մը ետ դառնալ զգալով ահաւելի վտանդի մը մօտաւորութիւնը :

Վերադարձիս անմիջապէս վաղեցի Սղգ . Առաջնորդարան և հոն մի քանի հայ երեւելիներու պատմեցի տեսածներս , յայտնելով նաեւ թէ անկասկած յարձակում մը մօտալուտ ըլլալու է : Ունկնդիրներս չուղեցին հաւատալ , յայտարարելով թէ անկարելի է որ երկրորդ յարձակում մ'ալ ըլլայ , մանաւանդ որ Ազատութեան բանակին զինուորներն ալ ժամանեցին : Տեսնելով մեծ աղանդ

րու անտարրերութիւնը և մանաւանդ յիշելով Ազատութեան բանակին անկեղծութիւնը, ես այ չուզեցի հաւատալ իմ կատկածներու և դարձայ գործիս գլուխը:

Սակայն վայրկեանէ վայրկեան իրարանցումը կը բաղմապատկուէր և սարսափը կ'ընդարձակուէր մեր մէջ: Պահ մը, Թուրք երիտասարդ մը մեր մէջ դալով սկսաւ անտեղի պատճառներով քրիստոնեաներու վրայ յարձակիլ, կրօնքի, ազգութեան և այլն հայհոյել, և տեսնելով որ քրիստոնեաներու քով Թուրք մը նստած է, անոր վրայ յարձակիլ, երեսն ի վեր պոռալ թէ՝ «դուն իսլամ չե՞ս, զգացում չունի՞ս, դուն ի՞նչ գործ ունիս այս կեալուներուն մէջ և այլն»: Քիչ ետքը տեսաւ որ գլուխը գիւղացի Թուրք կիներու պէս ճերմակ փաթթուած կին մը առեւտուր կ'ընէր քրիստոնեայ նալարալաճառէ մը, անմիջապէս անոր քով վազեց և կնօջը թեւէն քաշելով հարցուց՝ «դուն իսլամ ես թէ կեալուր»: Կինը ապշահար պատասխանեց, «ես Քրիստոնեայ Ասորի եմ», քանի որ անանկ է, դնա սատկէ, ուրկէ կուզես անկէ առ, ես այ զքեզ միւսլիման կարծեցի, մինչդեռ կեալուր ես եղեր» ըսաւ և հեռացաւ:

Հազիւ թէ կէս ժամ անցած էր միեւնոյն Թուրքը նորէն եկաւ և տեսնելով որ Քիւրա մշակ մը, Քրիստոնեայ հայագործէ մը գնում կ'ընէր, խոյացաւ վրան և անոր գնած հացը գետին նետելով, հացին փոխարժէքը վճարեց Քիւրաին և սկսաւ անտեղի լուտանքներ թափել մեր հասցէին բարձրաձայն պոռալով հետեւեալ խօսքերը՝ «դուն միւսլիման չե՞ս, դուն զգացում չունի՞ս, ինչ համարձակութեամբ կեալուրէ մը հաց կ'առնես, ասոնց հացը թունաւոր է, զմեզ թունաւորելու համար պատրաստ

սած են, ասոնք սնիծեալ աղդ մ'են, մինչեւ որ ասոնք չի լմննան մեզի հանգիստ չի կայ, դնա՛ կորսուէ, անօթի սատկէ, նորէն կեալուրներէն առեւտուր մի՛ լնէր, առքեղ դրամ, դնա՛ Թուրք հայագործի մը քով և հոն կեր ուղածիդ չափ հայ. ասոնց աղգն ալ կրօնքն ալ...» Այս խօսքերը, արտասանեց հարիւրաւոր հայերու հերկայութեանը, որոնց մէջ ներկայ էր նաեւ այս տղերքը գրողը:

Կարծես մասնաւոր կարդաղութեամբ մը այս մօրքը դրկուած էր մեր մէջ երկրորդ ջարդին պատճառ մը պատրաստելու համար և սակայն չի կրցաւ յաջողիլ, որովհետեւ մնացած հայերս արդէն սարսափահար ասոնց ձայն հանելու մօտիկ կ'ընէինք: Այս ցոյցը տեսնող յիստոնեաները համոզուեցան երկրորդ ջարդի մը պատրաստութեանը և անմիջապէս լեցուեցան իրենց պատկանած եկեղեցիները:

ՋԱՐԳԻ ԱՆՍԻՆ

Իրիկուն դէմ ժամը 10ին (Ը.Թ.) էր յանկար՝ սուկալի վայնասուն մը և իրարանցում մը սկսաւ: Գրտնուած տեղէս զլիարաց դուրս կը նետուիմ և ի՞նչ տեսնեմ, յիսուսի չափ սօֆիաներ վազելով կուգային դէպի մեզ, 12 տարեկան հայ պատանիի մը ետեւէն պոռալով «տութմեն, տութմեն, կեալուրըն օղլու Նաղ Ճամիլինէ աթէշ վերիյոր խի. — Բոնեցէք, բոնեցէք, Քրիստոնեային սղտն Նաղ-Ճամիլին (1) կրակի կուտոր»: Հայ պատանին կը փախչէր, փաթթոցաւորները՝ իբր թէ դաշն կը հալածէին և հազիւ թէ մեր մէջ հասած իրենց ձեռքերուն զէնքերն սկսան պայթիլ մլաձայն, ահ ու զողի

(1) Նաղ Ճամիլի կոչուած լեզկիթը ամբողջութեամբ քրտաշէն է և անկարելի է որ այրի:



ԱՏԱՆԱՅԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԶԱՐԴԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԶԱՏԱԿՐ

ԳՈՂՈՍ ԷՆԻ. ԹԱԳԻՈՐԵԱՆ.

Աւագ-երկրաջափ Ատանայի Նահանգին 1860-1909

մասնակցով զմեզ: Այդևս կրտսւած էինք, բրովհառե
անոնք կատարելագէտ զինուած վիճակի մէջ մնացին, իսկ
մեր զէնքերն առին, ինչով պիտի գիմաղրէինք: Բոլոր
բովին յառաճատած լոյց ու կոծի մասնուեցանք:

Անդին խաւանէն՝ մէկ մասը նորեկ զինուորներուն
վրայ հեռուներէն հրազէն պարզելով հեւ ի հեւ կը վա-
զեն և զինուորներուն լուր կուտան թէ «Հայ ֆէտայի-
ները թուրք թաղերուն վրայ յարձակեցան, մեր խաւա-
ները կը ջարդուին շուտ օգնութեան հասէք» և նորեկ
զինուորները առանց հարց ու փորձի, նոյն իսկ իրենց
ճաշը ընդհատած և զէնքերնուն փառած՝ վազեցին եկան
խեղճ քիխտանեաներուս վրայ: Այս պարագան հաւ-
ատուած է նոյն իսկ պաշտօնական տեղեկագիրներով:

Սօֆիթաներու վազվազէին յաջորդեց կանոնաւոր
զօրքերու արշաւը, որոնք սկսան կրակ թափել ամէն
կողմ:

Յանկարծ հրդեհներն ալ բարձրացան ամէն կողմերէ:
Ո՛հ պիտի այրէինք, ա՛լ աղատութեան յոյսի նշող մը իսկ
չէր մնացած: Ողբ, կոծ, վաշտատուն, օգնութեան աղա-
ղակներու հրազէններու ձայները, հրդեհներու ճարձատիւն-
ները իրարու խառնուած, առաջին աղէական հաղարա-
պատիկ աւելի տատիճան ստիկալի ահ ու դողի մասնեցին
զմեզ: Առաջինին դոնէ մէջ մէկ զէնք ունէինք և անոնց
կը վատահէինք, սակայն հիմա ամէն բանէ զրկուած,
առանց ամենափառք ընդդիմութեան մը, պիտի ջար-
դուէինք կամ այրուէինք անմիջապէս: Առաջին ջարդին
միջոցին խաւանին ձայնը հեռուներէն կը լսէինք, մինչ-
դեռ հիմա մեր մօտը կեցած մեր աչքին առջև կրակի
կուտար մեր շէնքերը զմեզ ալ միտալին աչրելու տենջով:

Մեր թաղերուն ամէն կողմերը կրակ զրուած էր և

հրդեհները կը մօտենան մեզ վարկեանէ վարկեան: Տու-
նէն դուրս կըսողը կամ պատուհանէն նայելու յանդգնողը
վարկենապէս կը զարնուի: Իսկ տունէն դուրս չկողը-
ներն ողջ ողջ կայրին, որով չուարած էինք թէ ինչ մի-
ջոցի պէտք էր զիմիկ կամ ո՞ր երթալ: Ո՞ր և ինչպէս
վախչիլ: Ռ՜հ Հայուն անխիղճ Աստուածը չէր հաճէր յե-
տին ակնարկ մը նետել, կորսուած էինք բոլորովին յու-
սահառ: Հրազէն մէն ալ չունինք որ դռնէ զնդակով մը
ինքզինքնիս անհնչայնէնք, փոխանակ կրակներու մէջ եր-
կար տանջանքներով մեռնելու:

Եկեղեցիներուն մօտակայ տուները գանուողները
պատերը ծակելով և տունէ տուն ահնջելով եկան ին-
կան եկեղեցիներուն մէջ: Այսպէս մանք ալ լնտանիօք՝
Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ շատ մօտիկը գանուելով մէկ-
տեղ հաղիւ երեք ժամէն կարողացանք գանել եկեղեցին
որ լեցուած էր իրարու վրայ ահագին բաղմունքով մը:

Գիշերուան ժամը Յին ասեմն էր, հրդեհները
պաշարեցին զմեզ: Մեր մօտը գանուող Հայոց նար չու-
կան և յարակից Մուշեղեան վարժարանի լնդսրձակ
չէնքերը կայրէին սոսկալ ճարձատիւններով: Հրդեհներ
բոցերէն լուսաւորուած էր ամբողջ քաղաքը և հրազէն-
ները կը պայթէին ու կը պայթէին անընդհատ:

Հրդեհները կատաղի գաղաւններու պէս կը լափէին
ու կը լափիկէին իրենց առջև հանդիպածները, հետզհետէ
ճիւղաւորուելով ամէն կողմ:

Առաջին ջարդէն ապառազ քրիստոնեաները մեծ մա-
սով լեցուած էին Հայոց, Հայ-կաթողիկոս, Հայ-բագրա-
կանաց, Յիսուսեան հօրը, Սարգիսներու, Քրիստանիներու
եկեղեցիներն ու դպրոցները իրարու վրայ, իսկ ասանցմէ
դուրս գանուածները կայրէին սոսկալ ճիւղերով: Մուշեղ-

եան վարժարաններուն մէջ կայրէին դժբաղդ գիւղացի-
ները, որոնք առաջին ջարդէն լեղապատառ փախած
լնկած էին կեղրոնը և որոնց այրած ատեն հանած ճիւղե-
րուն ու գոռում գոչումներուն ահուկի արձագանգները
միշտ կը հնչեն ականջիս, ծակծկելով արդէն վիրաւոր
սիրտս:

Մեր գանուած Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիին մօտը
գանուող Իսաղիր-Օզլու օթէլին կրտիր բարձրացաւ մինչև
երէկէնք՝ կարծես արթնցնելու համար Հայոց Աստուածին
թմրած գութը: Դիմացը աչքիս առջև կայրէր իսաա-
ւար դեղարանս, ժողովուրդին ախ ու վախին մէջ: Միւս
կողմէն հրդեհին մէկ ճիւղը Գոնատու ճարտարի չուկան մու-
խիւր դարձուցած զմեզ ողջունեց և արչալոյսն ծագեցաւ:

Երկսես ժողովուրդը ամբողջապէս ծունկի եկած
աղեկատու ձայներով ու լաց ու կոծերով «Տէր ողորմեա»
կը կանչէր և դուրսը խուժանը եկեղեցւոյ դմբէթին վրայ
ԶՈՒՐԻ ՏԵՂ. ՔՍՐԻՒՂ կը սրակէր ջրհաններով, և մաղդէ-
րի մէկ երկու հարուածներով եկեղեցւոյ Առաջնորդա-
րանը կրտսկ առած էր: Եկեղեցւոյ բակն ալ կլիկ անկարելի
բարձաւ, որովհետեւ կարգը եկեղեցիին եկած էր: Տու-
ճարին ներսը սոսկալի տաքով խեղդող մուխ մը ոկաւ
լեցուիլ: Հակառակ ամբողջապէս քարաչէն բլրալուն ջեր-
մութեան սատակութեանէն զմբէթը պատկերն ու մարմարեայ
սիւններն ճաթեցան: Ժողովուրդն այլևս յուսահատ
սկսաւ միաձայն սլոսալ «Օգնութիւն, օգնութիւն,
խղճացէք, կայրինք»:

Երկերը արիւն արցունքներով «Տէր ողորմեա» կը
կանչէին, արերը լրտութիւն կը գոչէին, մանուկները
ճիւղանդճ կողան, գոռում, գոչում, աղմուկ և իրարան-
ցում ճգմարիտ դժոխքի մը վերածուած էր Ս. Ստեփան-
նոս եկեղեցին:

Երկրորդ օրուան Արեւածագէն հաբը՝ հրայանաձգութիւնները ստատկացան։ Մղկիթներու մշնարկներէն և ժամացոյցի աշտարակէն կրակ կը թափէին ամէն կողմ։ Մենք չէինք գիտեր թէ մեր միւս ազգակիցները ինչ վիճակի մէջ էին և անոնք ալ մեզմէ լուր չունէին։

Եկեղեցւոյ փայտաշէն Առաջնորդարանն ու զանգակատունը սքրելէ հաբը, խուժանը պաշարեց եկեղեցին, լափելու համար անշուշտ անմեղներս։ Ուր փախչինք, որո՞ւ գութին գիմներ։

Յանձարձ մօտակայ Ասորի եկեղեցին ազատասելի առաջարկուեցաւ և փորձի համար մէկ քանի հողի քաջութիւնն ունեցանք առաջ անցնելու։ Պատերը ծակելով հասանք վերջապէս մօտակայ Ասորի եկեղեցին։ Մինչդեռ հան մեր Ասորի եղբայրներն ալ դասնք մեզ պէս յուսահատ վիճակի մէջ։ Ասորիներու փոքրիկ եկեղեցին լեցուած էր իրենցմով և երբ անոնք զմեզ տեսան սկսան պուտ սր հեռանանք, հա դառնանք։ Այս սրբաւորմք վայրկեանին ամէն նախատինքի գիմանալով չուղեցինք բամբուլ իրենցմէ և կեցանք եկեղեցւոյ բակին մէջ, բացօթեայ տեղ մը, և ահա հետուներէն նետուած գնդակներն սկսան թափուիլ մեր վրայ։ Քաղկեցած փոքրիկ Աւետիսեան մը՝ մօրը քովը ծունկի եկած՝ բազկատարած կաղօթէր, արիչ մը անընդհատ կը խաչակնքէր, երրորդ մը գնդակէ մը դարնուած գետին կը փռուէր և այս վիճակին մէջ մեր դահլիճներուն գալուն կողատէինք...

Պահ մը Ասորի քահանան առաջարկեց ձերմակ ու օսմանեան դրօշներ պարզելով և «փառիշատիւ չօղ հաշա» գտնելով կառավարութեան դուռը ապաստանիլ և սակայն վախցանք ամբողջակաւ կոտորածէ

մը, ինչպէս որ եղան դժբախտ Մէրախնցի քիլտանիները միեւնոյն ժամուն։ Ասորի քահանան իր առաջարկին վերայ հաստատ, փորձեց մէկ քանի հարիւր հողիներով դուրս ելլիլ և հաղիւ թէ բակին դուռը եղան, սակաւի յարձակումի մը ենթարկուեցան և տաանեակ հողիներ զո՞ւ տալէ հաբը դարձեալ հա խուժեցին եկեղեցւոյ բակէր։ Խուժանը Ասորի եկեղեցւոյ ճամբղ-կէօլի կողմէն դուռը գալով՝ սկսաւ կացիներով խորտակիլ և մենք այս տեսարանէն չիտթած սկսանք փախչիլ դէպի մեր նախկին տեղը Հայոց եկեղեցին։ Խուժանը ներս խուժելով սպառնած էր Ասորի քահանային մէկ հատիկ մանչ դաւալը և վիրաւորած Ասորի քահանան, և անմիջապէս կրակի տուած էին խեղճերուն փոքրիկ եկեղեցին ու դալրոցը։ Խեղճ Ասորիներն ալ խուժեցին եկան մեր մօտ գութիւնով իրենց վիճակը և պաղատագին խնդրելով որ կիտաւեր ու ճաթած եկեղեցիին մէջ ընդունինք։ Անոնք ալ անշուշտ առինք ներս՝ և կրակներու պէս տաքցած քարերու վրայ կեցանք ժամերով։

Այլևս յոյսի նշող մը խիլ չէր մնացած մեր քով. վերջնականապէս կամ չէնք վերելով տակը պիտի մնայինք և կամ դուրսի խուժանը ներս գալով սուրէ պիտի անցնէր ամենքս։ Եկեղեցւոյ բակին մէջի վարժարանն ալ այրելէ հաբը բռնկեցաւ պատահաններն ու սեղանները և երկուս ժողովուրդն սկսաւ նորէն պուտ «Օգնութիւն, օգնութիւն, օգնութիւն, Աստուծոյ սիրոյն, Զեր մարգարէին, թաղաւորին սիրոյն ըլլայ օգնութեան հասէք, խղճացէք մեր վրայ հայրն»։

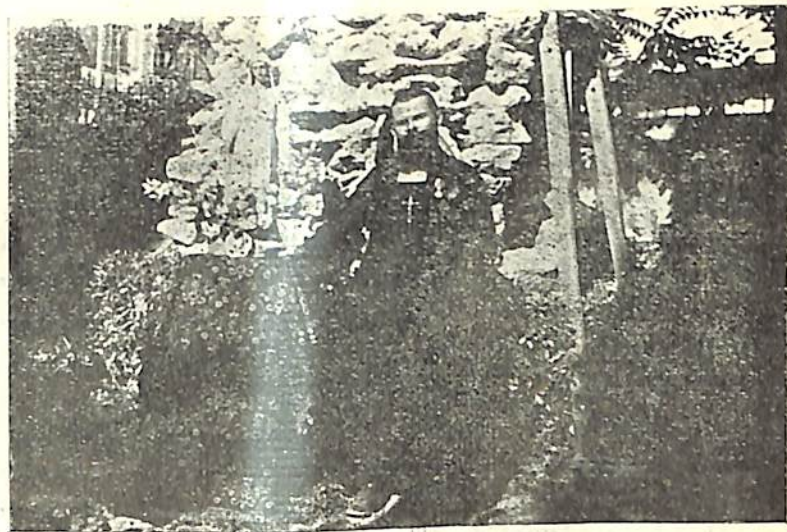
Կէս օրը անցած էր և խուժանը զմեզ ամէն կողմէ պաշարելով չէր ձգէր որ կրակը այրէր զմեզ, ալ կուգէր իր պիղծ ձեռքերով ջարդել, և արդէն մեր ջարդը սկսած

էր, տասնեակ մը հայեր զարհուեցան խնկան բակին մէջ : Այլևս մի քանի վայրկենի կեանքերնիս մնացած էր, որով սկսանք մեր վերջին հրաժեշտները տալ, իրարու ձեռք բռնել միասին մեռնելու խոստումներ տալ ետքն . . . :

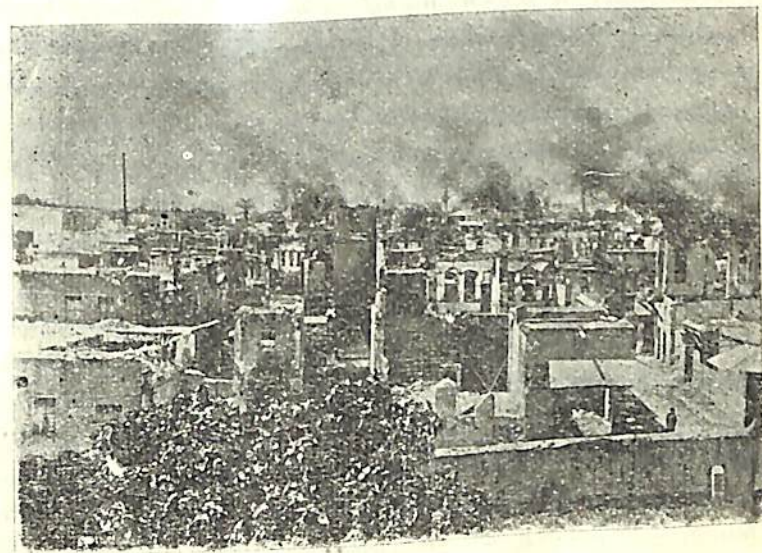
Ո՛հայն վայրկեաններուն, և անմուսնալի անխժեղ վայրկեաններուն ձգած տպաւորութեան մահացու ազդեցութիւնները՝ միայն ենթակաները կրնան հասկնալ . . . :

Ահա այսօրվրջին հրաժեշտի վայրկեաններուն էր որ մօտակա Գրանտական Յիսուսեան հայերուն եկեղեցիէն լսուած էր մեր աղիողորմ ձիւերն ու պաղատանքները և գլխով մեր վրայ փրէր Անթուանը զրկուած էր թուրք սպայի մը հետ, զմեզ փրկելու համար ստոյգ կտորածէն : Նոյն պահուն միւս եկեղեցիներուն մէջ դանուած քրիստոնեաները կառավարութեան դուռը առաջնորդուած էին Անգլիական հիւպատոսին առաջնորդութեամբ, խօս մենք մոռցուած էինք կարծուելով թէ ամբողջապէս ջարդուած ու հրդեհներու մէջ այրած ենք, և երբ մեր աղաղակները լսած են փութացած են օգնութեան հասնիլ :

Յանկարծ խուժանին մէջէն սև գդակով և սև վերարկուով մէկը վազելով կուգար մեզ, որուն կը հետեւէր երկասարդ Թուրք սպայ մը : Հազիւ թէ մեզ մօտեցած էր Գրանտացի տաքարին Մարիսթ ֆրէր Անթուան-Պիօսօր՝ սկսաւ պուստ ֆրանսերէն լեզուով «մի վախ՛նաք զձեզ ազատելու կուգամ» : Յիսուսեան կրօնաւորին ընկերացող սպան՝ տախտակած խուժանը կը ցրուէր մեր շուրջէն, յայտնելով թէ ջարդը այլևս դադարած է, պաշտ պօզուզները պէտք է ցրուին, հակառակ պարագային զէնքի պիտի դիմուի : Սպան հրամայեց փողահարին դիմուոր կանչել և փողին ձայնէն յիսուսի մօտ գլխուորներ անմիջապէս հասան : Այս ամենը կը դիտէինք



ՏԵՐԵ ԱՆԹՈՆԻԱՆ ՊԻՕՍԵՐ



ԱՏԱՆԱՆ ԿՅՅՐԻ

եկեղեցւոյ լսակի դռան ծակերէն և Ֆրանսացի կրօնաւորին առջև բացինք մեր դուռը, յանձնելով մեր հաղա-
րաւոր կեանքերը անոր հրամանին և արտասուակից աչ-
քերով պաղատապէս խնդրեցինք որ մեր կեանքերը խնայե-
ու ազատէ դուրսը սպասող վայրագ խուժանին ձեռ-
քէն: Հաղուադիւտօրէն բարի և վեհօգի կրօնաւորը
ճշմարտապէս յուզուած՝ սկսաւ մեզ հետ լալ և միեւնոյն
ատեն վստահեցնելով զմեզ թէ չափէն աւելի պիտի աշ-
խատի անպատճառ սպասելի գոյախառ մահամերձներս:
Ազնիւ կրօնաւորը՝ սպայէն խնդրեց որ անմիջական մի-
ջոցներ ձեռք առնէ անվտանգ վտիտադրելու համար զմեզ
Յիսուսեանց եկեղեցին: Սպան՝ հրամայեց զինուորներուն
սուին անցնել զէնքերնուն ծալքը և ճամբուէ եղերքները
երկու կարգի վրայ շարուիլ: Հրամանը անմիջապէս զեր-
ծադրուեցաւ և սպան ստաջ անցնելով զինուորներուն
յորդորական մը խօսեցաւ, շարժելով անոնց դուրս մեր
վրայ և հրամայելով որ զինուորական օրէնքէն չի չեղին,
հակառակ սրտադային ամենախիստ սպասախանաւորու-
թեան պիտի ենթարկուին: Զինուորները երգումներով
խոստացան կատարելալ հնազանդութիւն, պաշտպանելու
համար մեր կեանքերը: Զինուորները կարգի դնելէ հա-
ջը երկատարող սպան հրամայեց մեզ որ դուրս ելլենք և
զինուորական զոյգ շարքին մէջ մանելով զինուորնե-
րուն պաշտպանութեամբը յառաջանանք զէպի Յիսուս-
եանց եկեղեցին: Տրուած վստահութեան հակառակ, ժո-
ղովուրդը դուրս չի կրցաւ ելլել, առարկելով թէ դուրսը
խուժանը կոպտէ և փոքրաթիւ զինուորները չեն կրնար
պաշտպանել մեր կեանքերը, մինչդեռ արդէն խուժանը
կազմ ու սպարաւոր զինուորական ուժին հեռանալուն
կապաւէր վայրէկանապէս ոչնչացնելու վտիտքով մեր մա-

րողջութիւնը: Եւ այսպէս երկու սուրի մէջ՝ չուարած
էինք թէ ի՞նչ պիտի ընենք: Հոն մնալուն հետեանքը
որոշապէս յայտնի էր և միայն զինուորներու պաշտպա-
նութեամբ յանձնուելով յոյսի նշող մը կերեար:

Այս միջոցին առաջ անցնելով ըստ ձայնովս սկսայ
գրաւոյ՝ «հոս մնալով անկասկած պիտի ջարդուինք, զին-
ուորներուն յանձնուելով թերեւս ողջ մնանք, սիրտ
առէք, ահա ես Ձեր առջևէն կերթամ, մի կենաք հոս,
ետեւէս եկէք»:
Առաջին անգամ այս սողերը զրոյր
դուրս ելաւ, որուն հետեւեցան հազարաւոր դժբախտ
Քրիստոնեաներ: Ֆրանսացի կրօնաւորն ու թուրք սպան
մեր առջևէն կերթային, զինուորները մեր երկու կողմերէն
սուխաւոր հրացաններով, և մեր թափօրը կը յառաջանար
զէպի Յիսուսեանց եկեղեցին: Դուրս ելած քսակներս ապ-
շտեմամբ տեսնեմք որ մեր այն չէն ու փառաւոր չէն-
քերը այրած և մոխրակոյտ դարձած էին և վերադառնե-
լուն մէջ մեր աչքին առջև կայրէին դեռ անթիւ ու
անհամար քրիստոնեաներու դիակներ: Բազմիկ սաքերով
կոխկրակելով փողոցը գոցած կայծերու կոյտերուն վրայէն կը
վազէինք, միշտ առաջ գէպի կեանք, վայրկեանմը առաջ
հասնելու ականջով Յիսուսեանց եկեղեցին: Քիչ անդին
Մուշկղեան վարժարանի դռն առջև կը հանդիպէինք
հարիւրաւոր դիակներու, որոնք նոյն գիշերը այրած
վարժարանէն դուրս փախած տաննին՝ զարնուած էին
անխնայօրէն և սրնոյմէ չատիւ՝ կիսամուտ, հոգեւաբքի
հանդիւններով իրենց հոգին կաւանդէին: Վարժարանին
դիմացը նեղ փողոցին մէջ յանկարծ կը կոխենք դիակի
մը վրայ, առջևին կը նայինք և ինչ տեսնենք յղե-
կնոջ մը սաղմը դուրս թափուած էր ճեղքուած որովայ-
նին մէջէն և նոյն իսկ սաղմին սիրան իսկ սուին մը

մշտում : Աւելի անդին կը տեսնենք փողոցի բաղձաթիւ-
շունքը որոնք՝ դիտկներու շուրջը ժողովում կը յոչտուն
ու կուտան : Իսկ վարագ խուժանք փողոցին եզերքը
շարուած՝ հաշար ու մէկ լուսանքներ կը թափէր մեր
հասցէին և երբեմն ալ կատաղի զաղաններու պէս յար-
ձակիլ կուղէր . սակայն մեր պաշտպան զինուորները կը նդ-
դիմանան և նոյն իսկ մերթ ընդ մերթ հրացանաձգու-
թիւններով կ'սպառնան խուժանին :

Քիչ մը անդին , կիսամեռ կին մը՝ կիսովին սլքած
և կրակներու մէջ մնացած «օգնութիւն» կը հայցէ ,
ի զուր սպային կաղաչեմ որ այն կինն ալ ազատէ զին-
ուոր մը զրկելով և սակայն սպան կը հրամայէ շտապել
կարելի եղածին չափ շուտով՝ վախճալով թէ մի գուցէ
մեր պաշտպան զինուորներուն տրամադրութիւնը փոխ-
ուի :

Վերջապէս հազարաւոր դիտկներու կոյտերով լեց-
ուած փողոցներէն հեւ ի հեւ վազելով հասանք Յիսուս-
եանց եկեղեցին , որուն սեմը համբուրելով ներս մտանք
յուսարով թէ այլեւս ազատած էինք :

Յիսուսեանց եկեղեցին , վարժարանն ու բակը
սլարպուած էին ամբողջովին , բրովհաւ հոն գտնուող
Քրիստոնեականները՝ Անգլիական հիւստատոսին տաճարողու-
թեամբ փոխադրուած էին կառավարական պաշտօնա-
տունը : Հոս շունչ մը առնելէ ետքը շուրջերնիս նայելով
տեսանք որ այս եկեղեցին ալ պաշարուած էր սոսկալի
հրդեհներու բոցերով : Պահ մը ենթարկուած թմրութենէս
սթափած , յանկարծ քովս կը տեսնեմ Յիսուսեան անձ-
նուէր կրօնաւորներէն մեր փրկիչը Ֆրէր Անթուանը , որ
եկած ինձ կառաջարկէր միաւին մօտակայ գրանտական
հիւանդանոցը երթալ , հրդեհէն փախչելու համար հոն

գտնուած հիւանդներն ու դեղերը . թէև քիչ մը կը վա-
րանիմ , սակայն միւս կողմէ մտածելով հարկւրաւ որ հի-
ւանդներու կեանքերը և մահաւանդ Յիսուսեանց հայրե-
րու մեզ հանդէպ անձնուէր՝ ջանքերը սիրայօժար կըն-
դունիմ կեանքս վտանգի տակ դնելով , երթալու համար
իրեն հետ ֆրանսական հիւանդանոցը : Ֆրէր Անթուան
ու ես թե թեի մտած՝ մի քանի զինուորներու հետ
դուրս կը նետուինք և մեծ սարսափով խուժանին մէջէն
անցնելով կը հասնինք Ֆրանսական դրօշ կրող Շատրիկ-
եանի տունը որ առժամայ հիւանդանոցի վերածուած
էր : Մեզ ընկերացող զինուորները Ֆրէրէն հաց ու
ծխախոտ կուզեն և ֆրէր մարդը զրպաններէն կը հանէ
հացի կտորներ և ծխախոտի ծրարիկներ զորս կը բաժնէ
զինուորներուն : Հաղիւ թէ հիւանդանոցին բակէն ներս
մտանք և սոսկումով տեսանք որ չէնքը աման կողմերէն
արդէն բռնկած էր : Բոցերու մէջէն վեր կը վազենք և
հաղիւ մի քանի կէս-ոգջ հիւանդներ ու արժէքաւոր
դեղերու սրուակներ խլելով դուրս կը նետուինք և ահա
մեծ չէնքը սոսկալի ճարճատիւններով սկսաւ այրիլ և
խեղդիլ բաղձաթիւ հիւանդներու վայնասուճները . ո՛հ
սիրա ունեցող մարդ էակ մը անկարելի էր որ դիմանար
այն ահաւի տեսարանին առջև . . . : Զինուորներու պաշտ-
պանութեան տակ վերադարձանք մեր տեղը և ապշու-
թեամբ տեսանք թէ Յիսուսեանց չէնքերն ալ բռնկած
էին : Մէկ կողմէն խուժանը կրակ կը դնէր , միւս կողմէ
Ֆրէր Անթուանի առաջնորդութեամբ քրիստոնեականները
հրդեհը մարդու կաշխատէին և Ֆրէր Մարգը տեսնելով
որ անկարելի էր մարդկային ուշիտութեամբ հրդեհէն
առաջին առնել Մարիամ Աստուածածնի պատկեր մը
կախեց կուրծքին վրայ և սկսաւ «Ողջոյն քեզ Մարիամ»

աղօթքի շարքի մը . բարի կրօնաւորը թէ կաղօթէր և թէ չէնք չորս կողմը շրջելով զմեզ կը քաջաւերէր : Մինչդեռ հրդեհը կը լափէր ամբողջ շէնքերը :

Այս միջոցին տեսնելով ստոյգ վտանգը ստիպուեցայ դիմել վեհօրի կրօնաւորներուն , խնդրելով որ զմեզ ալ փոխադրել տան ժամ առաջ մեր միւս աղգակիցներուն քովը : Բարի կրօնաւորները՝ մեր միւս աղգակիցներուն զսնուած անդէն անվտանգ խորհուրդ տուին որ իրենցմէ չի բաժնուինք , մինչդեռ իրենց շէնքերը մասամբ այրեցան և վայրկեանէ վայրկեան մնացածն ալ կայրէր : Անձնուէր կրօնաւորներէն արտասուալից աչքերով խնդրեցի կրկին մեր փոխադրութիւնը և անոնք չի դիմանալով աղաչանքերուս կանչեցին երիտասարդ թուրք սպայ մը և խնդրեցին որ զմեզ ալ փոխադրել տայ մեր միւս աղգակիցներուն քով : Սպան ընդունեց եղած առաջարկը և հրամայեց որ անվախ իրթանք կառավարութեան դուռը , մինչդեռ դուրսը խուժանք կ'սպասէր անօթի դազանի պէս , վայրկեանապէս լափելու համար զմեզ : Սպային կազաչեմ որ չնոր՝ ընէ զինուորներու պաշտպանութեամբ փոխադրել տալու զմեզ և աչնիւ սպան ընդունելով առաջարկս հրամայեց փողանարին նոր զինուոր կանչել , հրամանը գործադրուեցաւ և ահա ջոկատ մը զինուորներ եկան կեցան կազմ ու պստորատու : Սպան առաջ անցնելով զինուորները յորդորեց և երդում տուաւ մեր կեանքերուն պաշտպանութեանը համար և զինուորներն անմիջապէս սուրներն անցնելով իրենց հրացաններուն ծայրերը առաջուան պէս շարուեցան երկու կարգի վրայ :

Վախկոտ վարանումներ կարծաւայտուէին մեր մէջ , սակայն սակէ ուրիշ ազատում չի կար :

Այս անգամ ալ առաջին անգամ դուրս կը նետուի

այս տողերը զրոյր և ահա ինձ կը նետեն մեր դժբախտ ընկերները :

Յորանապուոյ եկեղեցիէն մինչև կառավարական պաշտօնատունը քառորդ ժամու հեռաւորութիւն մը կար , մանաւանդ թուրք թաղերուն և մզկիթներուն քովէն պիտի անցնէինք , բան մը որ ամենէն սոսկալի պարագան էր : Ճամբան ահագին թիւով խուժանք՝ մեր պաշտպան զինուորներուն ետեւ կեցած՝ հազար ու մէկ հայհոյութիւններ ու լուտանքներ կը թափէր մեր հասցէին , անիծելով ու հայհոյելով մեր խաչը , մեր Քրիստոսը , մեր կրօնքը և Սահմանադրութիւնն ու Սահմանադրութիւնը բերողները :

Սպառնալիքներով կը ստիպէին որ Սուլթան Համիտի կենացը աղօթենք և մենք՝ մահուան սեմին վրայ կեցած ակամայ կը գոչէինք անդադար « փառեհանդ մ չօդ եաչա » , նոյն իսկ փոքրիկ մանուկներն ալ կուհեկումնող սպառնացող վտանգը կը ձայնակցէին մեզի : Իսկ Ուլու Ճամիին (մեծ մզկիթ) առջև անցուցինք մեր ամենէն սոսկալի վախը , որովհետեւ խուժանապետները հոս կեցած ծաղրանքով կը դիտէին մեր թշուառութիւնը և կանխօրէն զմեզ որ դեռ ողջ մնացած էինք և կը համրէին մեր թիւը հասկնալու համար թէ քանի՞ հոգի ազատած ենք : Հոս ալ հրամայեցին որ Սուլթան Համիտի կենացը աղօթենք , ահուկի հրաման՝ զոր անմիջապէս գործադրեցինք :

Խուժանապետները իրենց արքանեակներով կը պուռային « կեալվրլար , պիզսէ վիհսան վար , իբէ սիզի քեսմէսիք , կիսիմ Սուլթան Համիս քեմէսիվիզէ տուա իսիմ » : Այս կարգի նախատինքներու դէմ ականջնիս գոցելով կանցնինք կարգ մը նեղ փողոցներէ , և վերջապէս [ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏՈ Յ. Յ. Թ.]

կը հասնինք կառավարական պաշտօնատան առջև, որուն քով թաղապետութեան պարտէզին մէջ գտանք մեր ազգակիցները:

Երբ կառավարութեան պաշտօնատունը հասանք, պահ մը ուղեցին այրերն ու կիները բաժնել և սակայն ի վերջոյ երկու կողմէն բարձրացած աղաղակներն ստիպեցին որ ամէն մարդ իր ընտանիքին քով մնայ:

Մեր վրան գլուխը խուզարկելէ ետքը ներս առին և հոն գտանք մեր ազգակիցներէն ողջ մնացած մասը, որոնք գերկընդխառնումներով ընդունեցին զմեզ, որովհետեւ անոնք երբէք չեն յուսացած թէ մենք ողջ մնացինք:

Հոս աստիճան մը հանգիստ շունչ առինք: Պարտէզները լեցուած ենք, պաշարուած հին ու նորեկ զինուորներով, որոնք զէնքերնին մեզ դարձուցած գնդակահարելու հրամանին կ'սպասէին:

Մեր դիմացը կառավարական պաշտօնատան կուսուկային յատուկ յարկին պատուհաններէն խնդումներն կը նային՝ մեզ կուսակալ ճէվատ սէյն ու հրաժատար Մուսթաֆա Բէմզի փաշան, որոնց շուրջը կը գառնան անհուն հրճուանքով՝ անխիղճ դահճապետներուն արբանեակները Իսսան Ֆիքրի, և ուրիշներ որոնք քիչ առաջ փողոցը խուժանը կը վարէին և հիմա իրենց պարտականութիւնը խղճատօրէն կատարողներու գոհունակութեամբ զոյգ դահճապետներու քովը եկած կեցած էին:

Մենք վարը անօթի ծարաւ, հացի կտորներ կը յափշտակէինք զինուորներու. ձեռքէն տան սպասիկ գինով և վերէն մեր դահլիճները՝ ուրախ զուարթ հրամաններ կ'արձակէին:

Յանկարծ Առաջնորդական փոխանորդ քահանան կանչուեցաւ վերէն: Անխիղճ կուսակալն ու հայակու հրաժատար փաշան տակուին մեզմէ զէնք կը պահանջէ եղեր... Մինչդեռ անդին մեր բնակարանները ամբողջութեամբ մոխիր դարձած և մօրկ ու բոսիկ. փախած ենք, և կառավարութիւնը սողին մեզմէ զէնք կուզէ: Վերջէն հատկցանք թէ զէնք եսցին ուղուի՛ն՝ ժամանակ անցնելու համար պարզապէս ձեակերպութիւն մ'էր, պատճառը Պոսէն կարմիր Սուլթանէն հրաման կսպասէն եղեր մնացեալներս կամ հրացանի բռնելու և կամ մեզ կեանք չնորհելու համար: Դահճապետը շարժուն բանակին հետ կ'ալի բռնուած մեր կեանքերը չնորձած և միայն Սահմանադրութեան հետքերը կորսնցնելու հրաման սուսած բլլալու էր որ, իր հաւատարիմ ծառան պալատին նախիկն քարտուղար ճէվատ սէյն՝ իրիկուան դէմ հրամայեց որ Սահմանադրութենէն ետքը չի նուստ Աղատութեան կամարը փրցունեն: Մէկ քանի հացիբու կացիններ յանձնելով Հայոց ձեռքերովը փրցունել օտէն մեր այնչափ գուրդուրանքին առարկայ եղած Աղատութեան կամարը, որ չի նուստ էր մեր գանուած պարտէզին և զինուորական պաշտօնատան մէջանդի սղոտտային վրայ:

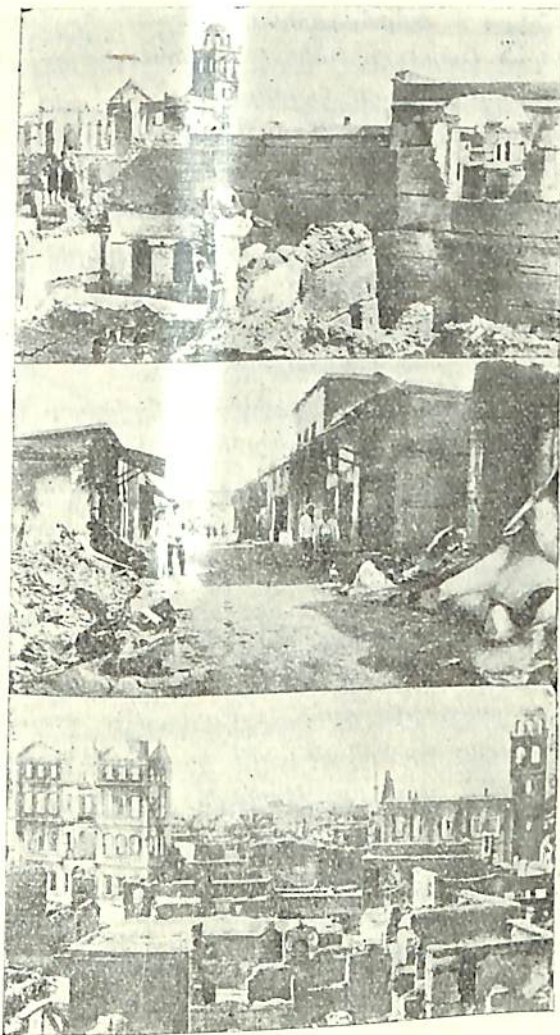
Աղատութեան կամարը փրցուելէն ետքը նորէն կուսակալին հրամանով փաթթոցաւոր խում կրօնաւոր մը եկաւ մեր պարտէզին դուռը և սկսաւ երկարաշունչ արաբերէն աղօթք մը արտասանել, աղօթելով նորին վեհափառութեան (°) Սուլթան Համիտի կենացը: Այդ աղօթքէն ետքը նորէն կուսակալը վերէն հրամայեց ամենքն իս միաբերան «փատիլատըմ չօդ հաշա» գոչենք, զոր կատարեցինք ակամայ: Եւ տակէ ետքը աղաւ ըլլալն իս աւտոնցին մեզ:

Այս աղատած էինք, մեր կեանքերը հնարհուեցաւ մեզ: Ո՛հ, որչափ անուշ է եղեր այս անարժէք կեանքը: Ապրելու հրամանը ի՞նչ մօժ ուրախութիւն պարգեւեց մեզ, իրարու կը հարցնէինք թէ իրա՞ն աղատեցանք, դուրսը սպասացող սա վայրագ խուժանը չալի՞տի յարձակի արդեօք մեր վրայ, չէինք կրնար հաւատալ թէ իրաւցնէ աղատած էինք այլեւ սուրէն ու հուրէն...:

Առաջին և երկրորդ ջարդերէն աղատած քսան հազարի չափ երկսեռ Գրիստոնեաներս կառավարութեան պարտէզէն դուրս թափուած, իրարու կը հարցունէինք թէ ո՞ւր պիտի երթանք:

Բազմութեան հոսանքը կուղղուի դէպի քաղքին կեդրոնը մեր թաղերուն կողմը, այն յոյսով թէ գոնէ մասամբ դերձ մնացած ըլլայ հրդեհէն: Մեր անցած ճամբաներուն երկու եզերքները կեցած են դեռ կատղածնէրու վո՛ճակներ, որոնք հազար ու մէկ հայհոյութիւններով կը նախատեն զմեզ, կուշտ ու կուռ խնդալով և ծաղրական ակնարկներ նետելով մեր վրայ: Մերթ ընդ մերթ յանկարծակի յարձակումներէ կը պաշտպանէին զմեզ, մեզ ընկերացող զինուորներն ու ոստիկանները, բարձրաձայն յայտարարելով թէ ջարդը դադրած է այլեւ, Սուլթան Համիտէն իրատէ եկած է: Եւ մենք, կեանքի ու մահուան միջև տատանող անտէր ու դժբախտ արարածներս, լուր ու մունջ գլխահակ շտապով կանցնէինք անոնց առջևէն ժամ առաջ հասնելու յոյսով մեր բնակավայրը: Կէս ժամ ետքը հասած էինք Գրիստոնեայ թաղերը և ի՞նչ տեսնենք մեր թաղերը աւերակի վերածուած էին:

Ո՛հ տեսարանը զարհուրելի կը պարզուէր մեր առջև, ամէն կողմէ բռնկած, հարկաւոր տեղերէ հըր-



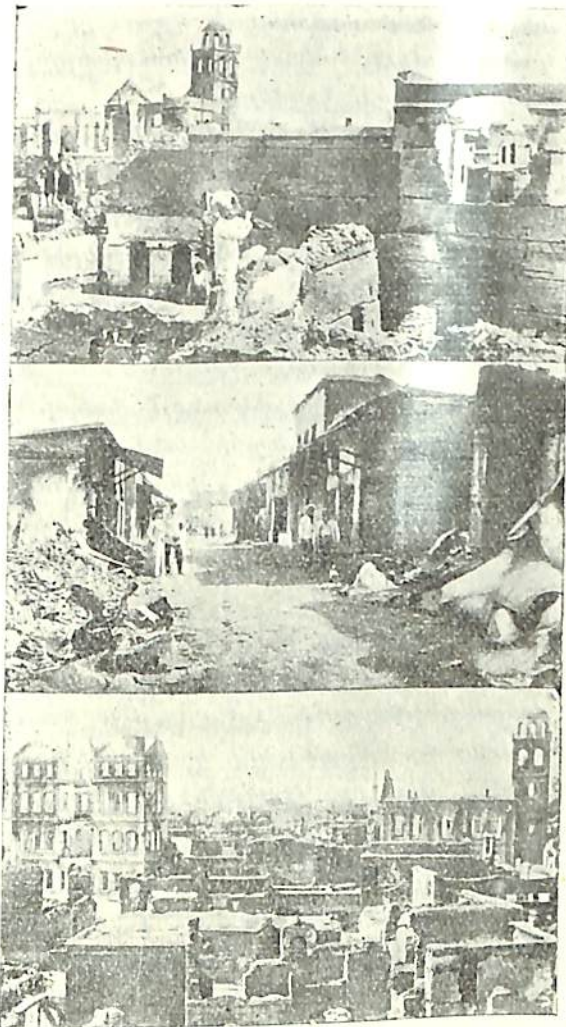
ՍՏԱՆԲՅՈՒԼԻ ԱՅՐՈՒՄԻ ՄԵՍԵՐՈՒՆ ԱՆԵՐԱՆԵՐԸ

Այ ազատած էինք, մեր կեանքերը չնորհուեցաւ մեզ: Ո՛հ, որչափ անուշ է եղեր այս անարժէք կեանքը: Ապրելու հրամանը ի՛նչ մօժ ուրախութիւն պարզեց մեզ, իրարու կը հարցնէինք թէ իրա՞ւ ազատեցանք, դուրսը ազատացող սա վայրագ խուժանը չալլա՞տի յարձակի արդեօք մեր վրայ, չէ՛ինք կրնար հաւատալ թէ իրաւցնէ ազատած էինք ալեւս սուրէն ու հուրէն...:

Առաջին և երկրորդ ջարդերէն ազատած քսան հազարի չափ երկսեռ Քրիստոնեաներս կառավարութեան պարտէզէն դուրս թափուած, իրարու կը հարցունէինք թէ ո՞ւր պիտի երթանք:

Բազմութեան հոսանքը կուզղուի դէպի քաղքին կեդրոնը մեր թաղերուն կողմերը, այն յոյսով թէ գոնէ մատամբ դերձ մնացած ըլլայ հրդեհէն: Մեր անցած ճամբաներուն երկու եղերքները կիցած են դեռ կառուածներու վո՛հմակներ, որոնք հազար ու մէկ հայհոյութիւններով կը նախատեն զմեզ, կուշտ ու կուռ խնդայով և ծաղրական ակնարկներ նետելով մեր վրայ: Մերթ ընդ մերթ յանկարծակի յարձակումներէ կը սղաչապանէին զմեզ, մեզ ընկերացող զինուորներն ու օստիկանները, բարձրաձայն յայտարարելով թէ ջարդը դադրած է ալեւս, Սուլթան Համիտէն իրատէ կիւծ է: Եւ մենք, կեանքի ու մահուան միջև տատանող անտէր ու դժբախտ արարածներս՝ լուր ու մունջ գլխահակ շտապով կանցնէինք անոնց առջևէն ժամ առաջ հասնելու յոյսով մեր բնակավայրը: Կէս ժամ ետքը հասած էինք Քրիստոնեայ թաղերը և ի՛նչ տեսներք մեր թաղերը աւերակի վերածուած էին:

Ո՛հ տեսարանը զարհուրելի կը պարշուէր մեր առջև, ամէն կողմէ բռնկած, հարիւրաւոր տեղերէ հըր-



ԱՏԱՆԱՅԻ ԱՅՐԱՏԻ ՄԱՍԵՐՈՒՆ ԱԻՆՈՒՆԵՐԸ

դեհուած կաշին ու կաշին բոլոր քրիստոնեայ թաղերն ու շուկաները և այս հրդեհներուն վրայ կը հակին Բումշիլին եկած Շարժուն Բանակի զինուորները, արգիլելով անցուղարձերն այն կողմերէն:

Վաղելով կերթանք Մայր եկեղեցին դռնէ հոն պատարուելու համար, քիչ ետքը Մայր եկեղեցին ալ հրդեհներով կը պաշարուի, հոնկէ ալ կը փախչինք, բայց ո՛ւր երթանք, ո՛ր տեղ տխար գիշերենք, շուտով՝ փողոցները մնացինք: Քրիստոնեայ եկեղեցիները բացի Յունաց եկեղեցիէն որ կեդրոնէն շատ հեռուն կը գտնուէր — այրած էին ամբողջութեամբ և մնացած էր միակ ապահով տեղ մը Ամերիկեան միաբնակար Մր. Չեմպերսի տունը, հոն կը դիմենք և հոնկէ ալ կը վազնուուինք սուխաւոր գինաւոր պահակներու կողմէ, անշուշտ Մր. Չեմպերսի հրամանով: Այլ ճարահատ, բարձրաձայն կ'աղաղակենք, խնդրելով որ ապահով տեղ մը տապաստանարան մը:

Անտէր դժբախտներս փողոցներու մէջ տեղէ տեղ վազելէ ետքը, յանկարծ մտնեալի՛ն ձայն մը կը լսենք, որ կըսէր «քաղաքէն դուրս ելէք, ամէն կողմ կ'այրի, բացօդեայ տեղ մը երթալով իր կայարանին կողմը դուրս գէ՛ք»: Եւ մեր սգաւոր թափօրն ողբալով հառաչելով կուղղուի դէպի սպարակները, քաղաքէն դուրս: Փամուղ-պաղարը կոչուած շուկայէն անցած առեւնիս, յանկարծ վրանիս կը յարձակին մէկ քանի կետարացի թուրքեր, որոնց գլխաւորեցին մեզ ընկերացող զինուորներն ու ոտախմբաները: Ասոր վրայ կախալուինք հեւ թ հեւ վազել, վայրկեան մը առաջ դուրս ելլելու համար աւերակներու մէջէն:

Վերջապէս ողջամբ հասանք երկաթուղիի կայարա-

նին մօտ, ուր կը գտնուէին Անգլիական հիւպատոսն ու հետեորդները: Հոս՝ զմեզ մեծ մասամբ լեցուցին թրիփանի կղերաց (1) գործարան (ֆապրիկա)էն մէջ և փոքր մաս մը տարին քիչ անդին գտնուող Գերմանական գործարանը:

ԹՐԻՓԱՆԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

Հուրէն ու սուրէն հազիւ կեանքերնիս ազատած, ջարդի մնացորդներս մերի ու լսողի, հրդեհներու մուխէն երեսնիս սեցած և անձանաչելի դարձած՝ մասնք՝ թրիփանիներու գործարանէն ներս և իրարու վրայ լեցուցանք շէնքին մէկ մասին ու բակին մէջ, և սակայն այս տեղը շատ երջանիկ զգացինք զմեզ խորհելով թէ ստույգ մտէ՛ ազատած էինք, օտարահպտտակ շէնքի մը մէջ կը գտնուէինք և մանաւանդ Անգլիական Հիւպատոսը կը հակէր մեր վրայ: Այս պարագաներն ամենամեծ մխիթարութիւն էին մեզ համար:

Բակին մէջ հայրն՝ իր որդին՝ կիներն իր ամուսինը, մանուկն իր մայրը, ծերունին իր զուակը և կոյրն ու կաղը իր պաշտպանը կ'որոնցուցած՝ կուլան, զիրար կը վնասեն, հարիւրաւոր անուններ կուտան, ծանօթներ զիրար կողջապուրեն, անձանօթներ կը հրմշակին, ամէն ոք տեղ մը, նստելու չափ տեղ մը կ'որոնէ բայց ո՛ւր է տեղ, ո՛ւր է հանգիստ: Ամէն մարդ իր գտնուած տեղը չոր հողին ու պաղ քարին վրայ կը նստի և շատ քիչը տախտակէ չարսալի մը վրայ կ'երկնեան քչիկ մը քնա-

(1) Թրիփանի եղբայրները՝ Հելենական հպտտակ ըլլալով Ատտոսի տանէն հարուստ գործարանատէրներն են, մեծ եղբայրը Անգլիական և երկրորդը Ռուսական Հիւպատոսարանի պատուակալ Թարգմաններն են:

նալու յայտով, մտնալու համար երկու օրուան զարհուրելի տառապանքները: Եւ սակայն մանուկները հայ կուզեն «հաց, հաց» կը գոչեն, որով շատեր գործարանին դուռը դացած գործարանին ծակերէն պատտա մը հայ կը խնդրեն դուրսի խուժան-ֆէյլահներէն: Այն անդուժ ֆէյլահներէն ոմանք՝ որոնք քրիստոնեաներու փշրանքներովը մարդ կզած և խղամներէ աւելի քրիստոնեաներու մօտաւորութիւն ցոյց տուած այն անխիղճները՝ զլուխնին մէքմէկ ճերմակ փաթթոյ կապած և կատարեալ մօրեւանդներ դարձած, չէին հաճէր նոյն խակ մախի բնկուանօթի ծարաւ մուծող քրիստոնեաներու ազաղակները և անամօթարար կը յանդգնէին ծաղրել քրիստոնեաները և օրուան առիթէն օգտուելու համար սկսան տատնադատիլ աւելի զինով հայ և այլ ուտակներ ծախել օրերով: Եւ այսպէս առաջին դիչերը անօթի ծարաւ չոր գետնին վրայ պառկեցանք:

Անդին մեր դիմացը Աստանան կայրէր ոսկեղօծելով անդուժ երկինքի հորիզոնը և մենք ապին մեր հոգէ անկողիններուն մէջ բողբոջաւ մահճակալէ մը աւելի հանդիստ քուշով կը գոցենք մեր աչքերը:

Երկրորդ օրը, առտուն արթննալով աղչութեամբ տեսանք հրդեհներու բոցերը, որոնք կը շարունակէին լափել ամբողջ քաղաքը:

Երեք օրուան անօթութենէ կմախայտած, ամէն մարդ հայ և միայն հայ կը փնտռէր: Ժողովուրդէն մի քանի աչքբայներ անմիջապէս մէկ մէկ աման դատած՝ թէմ կեփեն ծախելու համար և ժողովուրդը ասանց զլուխը հաւաքուած իրարու ձեռքէ կը խլեն թէյի դաւաթներն ու դաւաթնաման ամանները: Եւ սակայն հայ չիկայ, մանաւանդ պզտիկ աղսց անօթութեան ճիչերը կը բլրէր-

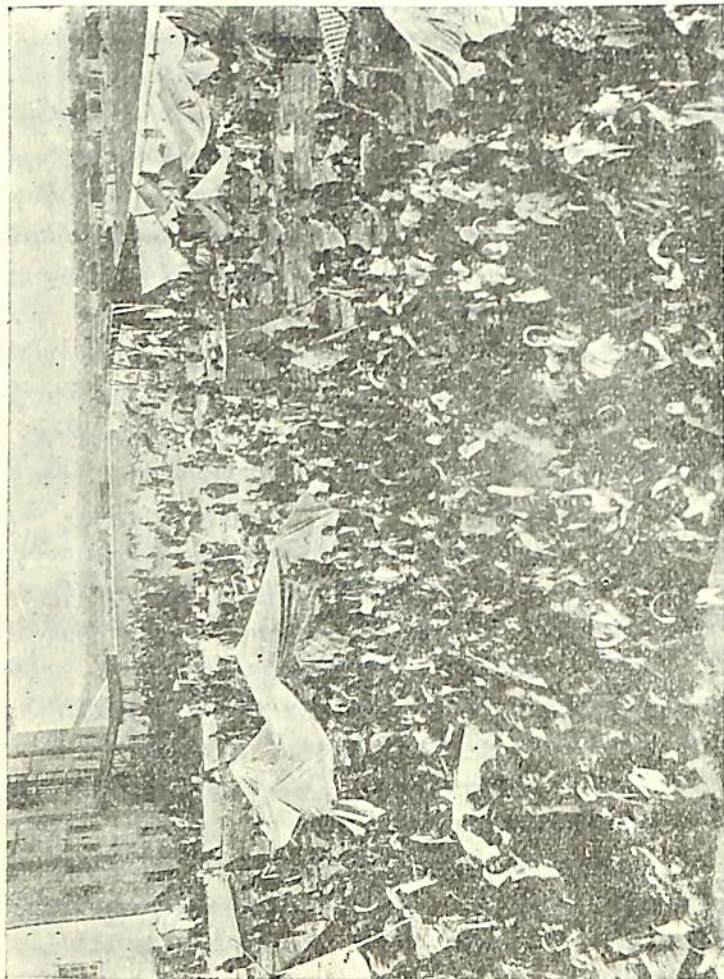
տէին մեր արդէն վերաւոր սիրտերը: Յանկարծ մտերիմ բարեկամ մը մօտենալով զրոպանս բան մը կը դնէ ականջս ի վար փափաղով թէ մարդու չի ցուցնեմ:

Ձեռքս զրոպանս կը տանիմ և ինչ տեսնեմ կտոր մը հայ: Գուրգուրանքով համբուրելով հայի կտորը, պատա մը կառնեմ և մնացած մասը կը տանիմ հօրեղբօրս (Տօք. Ստեփան էֆ. Թէրզեանի) զաւակներուն քով, որոնք ի տես հայի կտորին կը փարին թեւերուս ու կսկին իրարու ձեռքէ խլել: Անանք որ աշնքան փափկակեր էին և այն ասան ս'է այն անթիւալ օրերուն մէջ կարօտը քաշեցին կտոր մը չոր հային:

Կէս օրուան մօտ բարեգործ արար մը խղճալով մեր վրայ մէկ քանի: հայ զրկած էր՝ բաժնեկու համար կաթաններուն: Բացց մեղմ, ով կարօա չէր արդեօք...: Հացը տեսնող բաղմութիւնը խուժեց վրան և հայ բնութիւնը ստիպուեցաւ ելլել բարձր քարի մը վրայ, ուրիշ բողբոջաւ սկսեց խաղալ թաղմութեան մէջ հայի կտորներ, անթիւ բաղմութիւնը, առանց բացաւութեան, զիրար կը հրմշտմելէր խելու համար մէկ մէկ պատտա հայ և այս հրմշտմելէր խելու համար մէկ մէկ պատտա հայ և այս հրմշտմելէր մէկ էր որ վերաւորուեցաւ Աստանայի ամենէն հարուստ հայերէն հանրամանօթ անձնաւորութիւն մը կուզէր կտոր մը հայ խլել: Ռ.Ֆ., զլխու պտոյս երբ կուզէր կտոր մը հայ խլել: Ռ.Ֆ., զլխու պտոյս երբ կուզէր կտոր մը հայ խլել: Ռ.Ֆ., զլխու պտոյս երբ կուզէր կտոր մը հայ խլել: Ռ.Ֆ., զլխու պտոյս երբ կուզէր կտոր մը հայ խլել:

Կէս օրին գործարանին դուռը լացուեցաւ կետովին որուն առջե կեցած էին սուփաւոր զինուորներ: Ասանք կարդէլէին եկեմաւքը պաշտպանելով մեր կեանքերը՝ խուժանին գէմ, որ նորէն գործարանին չուրջը գեղեթեւ լով ջարդի նոր հրամանի մ'ալ կապաւին:

Անդին Գերմանական գործարանին մէջ գանուեցները



ԱՂՆՏԵԱՎԵՐՈՂ ՀԱՅ ԿՐԻՍՏՈՐԵՆ ԵՒ ԶԱՅԻ ԿՍՈՐՏԵՐ ԿՐ ՅԱՓԵՏԱԿԵՆ

մեզմէ և մենք՝ անոնցմէ լուր չունինք, որովհետեւ մեր յարաբերութիւնները խզուած էին կատարեալապէս և միայն փողահարութիւններով նշաններ կը փոխանակուէր մեր և անոնց պաշտպան ղեկաւորներուն միջեւ։

Իրիկուան դէմ շահամոլ ֆէլլաներ իրենց աղտոտ տուններուն մէջ լղրճուկ ձեռքերով սե հացի կալաշներ պատրաստած բերին ծախելու համար մեզի, և մենք սովատանջ անօթիներս, վայրկեանապէս յափշտակեցինք անոնց սե հացերը, սովորականէն տասնապատիկ աւելի գիներով, վախնալով հանդերձ թէ մի գուցէ մասնաւորապէս պատրաստուած թունաւոր հացեր բլլային մեզ ծախուածները. և սակայն անօթութիւնը ամէն կատկածի կը յաղթէր և որով թունաւոր բլլալը գիտնալով հանդերձ սախալուած էինք ուտելու։

Այս օրն ալ անցուցինք մահու և կիներաց մէջ օրորուելով։ Իրիկուն եղաւ և ինչ տեսնենք, ստակալի հրացանաձգութիւն մը սկսաւ քաղաքին ամէն կողմերէն և մեր շուրջերէն, ձայներն՝ կը սատականային և վայրկեանէ վայրկեան կը մօտենային մեզի։ Այլեւս ճար չիկար, լմրեցած էինք։ Ամենքեմ մէկ ծունկի եկած սկսանք ազնկատուր «Տէր ողորմեա» մը կանչել։ Մնային մեր ղիմացը քաղաքը կայրէր ու կայրէր ստակալի ճարճափններով և հրադէներու ձայները մեր աղագոսներուն միացած քար սիրտերն իսկ կը բլբլտէր։ Կարծես Սողոմ-Գոմորի կործանումին վերջին իրական արարուածն էր որ կը ներկայացուէր։ Լաց ու կոծ, գոռում և գոչում իրար խառնուեցան և դարձարանին օտարանշատակ դռնապանը կտկրղը պատռելու առաւելան պոստով լուծիւն կը յանձնարարէր։ Բայց ինչպէս լուկ, միթէ կարելի էր։ Այս միջոցին դարձարանին մեծ դուռը բացուեցաւ և

անա ջոկատ մը զինուորներ փողահարութիւններով ներս մտան կանոնաւոր քայլերով և շարուեցան մեր զիմացը : Հիմա ամէն մարդ ևս կը փախչէր, իրարու ետե կը սրահուէր, կարծելով թէ գնդակահար պիտի ընէին ամենքնիս մէկեակդ : Մեր յուզումն ու սարսափը ծայր աստիճանին հասած էին : Այ կատարելապէս համոզուած էինք թէ մէկ երկու վայրկեանի կեանքերնիս մնաց : Յանկարծ երիտասարդ նորեկ սրայ մը զինուորներուն մէջտեղը բարձր տեղ մը ելլելով՝ բարձրաձայն գոչեց .

«Հայրենակիցներ, Ձեզի աւետիս տալու եկանք, երեսուն և երեք տարիներէ ի վեր մեր արիւնը ծծող, մեր Սուրբ Հայրենիքին կործանման աշխատող արիւնհարբու, մեծ ոճրագործ Սուլթան Համիտը՝ այսօր դահլիճէց ելած է, ասկէ ետքը մի՛ վախճաք, մենք ազատական զինուորներս զՁեզ սրաշարանելու եկած ենք, այլեւ ազատեցաք, ազօթեցէք մեր նոր վեհապետին՝ Սուլթան Մէհմետ Բէշասի կենացը համար» :

Եւ զինուորական փողերն միաձայն երեք անգամ նշան տալով ներկայ ժողովուրդը գոչեց երեք անգամ անկեղծ սրտով և արտասուակից աչքերով «փառիշտօ՛ւմ չօգ կաշա» : Այս միջոցին տեսնելու էր ժողովուրդին զգացած ուրախութիւնը, պահ մը մոռնալով մեր ամէն կորուստները ու վայրկեան մը առաջ թափուած արցունքները սկսանք զիրար ողջագոյրել, իրարու չորհաւորել նոր սուլթանը, որուն անունը կարճապահութիւն ամեն կողմերէ : Եւ դեռ չէինք հաւատար այս բոլոր դէպքերուն, որոնք սոսկալի երազի մը տալաւորութիւնը կը թողէին մեր վրայ : Իրաւունքով կը մտածէինք թէ արդեօք դեռ ուրիշ վտանգներ կան կատարուելիք : Մի անիծեալ ժամեր, յիշողութիւնն իսկ կը ցնչէ մարդու ետքիւնը :

Վերջէն ուզեցինք հասկնալ թէ ինչո՞ւ հրացանաձգութիւն կըլլար : Համիտի դահլիճէցութեանը և նոր Սուլթանին դահակալութեան աւետիս-հեռագիրը հասածին պէս, ըստ սուլթանութեան կառավարութիւնի դրան առջև մի քանի անգամ հրազէն կը պարպուի և խնդրէն անտեղեակ խուժանը՝ կարծելով թէ նորէն ջարդի հրաման եկած է, իրենց զէնքերնուն կը փարին և դուրս կը նետուին մաս մը անհաւատ-կեալըրներ ևս մէջտեղէն վերցնելու սուրբ գործին (. . .) մասնակից ըլլալու համար : Բարեբախտաբար մեր սրաշարանութեանը փութացող զինուորները՝ չուտով դադրեցուցին այդ հրացանաձգութիւնը և հանդիստ քուն մը քաշեցինք մեր կեանքէն ապահով սրտով :

Իսկ անդին քաղաքը դեռ կայրէր ու կայրէր անվերջօրէն :

Հետեւեալ օրը խաղաղութեան չորհ մը եկած էր մեր վրայ . ճիւղալ Համիտին անկումովը, խուժանապետները՝ զլուխնին կախ սկսան մեր շուրջը պըտալ ու իրրե թէ հոգածութեան նշաններ ցոյց տալ : Պահ մը ծանօթ մէկը մեր դռնէն ներս ուղղուելով սկըսաւ բանախօսութեան պէս բաներ մը խօսիլ իրրե թէ զմեզ մխիթարելու փափաքով : Ասոր յաջորդեցին ուրիշներ : Մինչդեռ մենք ամէն բանէ զրկուած մեր անօթութեան մէջ կը տուայտէինք :

Կէս օրուան մօտ Ատանա ժամանեցին Մերսինի առջև խարսխած Անգլիական զրահաւորի բժիշկն ու մի քանի հիւանդապահներ ևս : Եւ առաջին անգամ ասոնք սկսան մեր անուշդին մասին միջոցներ խորհիլ :

Մէրսինի մեր Աղգայիները՝ լսելով մեր ենթարկուած վիճակը անմիջապէս մի քանի փուռ հաց պատրաստել տուած և զրկած էին մեզ :

Սակայն ո՞ր մէկին պիտի բաւէր: Տաճնեակ մը փուռեր՝ օրերով գործելու պէտք կար կշտացնելու համար սովատանջ ժողովուրդը:

Անգլիական սպաները՝ խնայելով հարկւարաւոր պարկերով ալիւր, իւղ և այլ անհրաժեշտ պիտոյքներ հայթայթելով սկսեան նստաստի գործին: Այն մի քանի սպաներուն ցոյց տուած մարդասիրական անկեղծ եռանդը իրաւամբ շատ դուրկի և անմոռանալի էր և այս պարագան ամենամեծ և անմոռանալի միտիմարութիւն մը եղաւ աղէտեալներու համար:

Պոլսական հեռագիրներն սկսան տեղալ և նստաստները կանոնաւորուեցան օրէ օր, արուելով ամենուն ալ համահաւասար:

Երբորդ օրուան իրիկունն էր, ամբողջ ժողովուրդը բախին մէջ խռուեցաւ և քրիստոնեայ կրօնականները ժողովուրդին առջեւը կեցած սկսան ժամերգութեան մը: Դժբախտ ժողովուրդ՝ հակառակ ենթարկուած այնչափ տառապանքին դարձեալ լալահաւառ էր դիմէ անձանօթին գութին... Վայրկեանը տխուր և սրտաճմլիկ էր. եկեղեցական երգերը կ'օրրօէին մեր մանկացած սիրտերը և աւելի արցունքներու կայլակներ կը հոսէին մեր դէմքերէն վար:

Հետեւեալ օրը բախին դուռը ամբողջապէս բացուեցաւ և մենք սկսանք քիչ մը դուրս ելլիլ մեր թաքստոցէն ազատ շունչ մը առնելու յոյսով: Սակայն այդ ազատ շունչն ալ շատ տեսնուեցաւ և ինկոյն ձերբակալութիւններն ու բանտարկութիւններն սկսան

Պատրիարքարանի պատուիրակութիւնը (1) Մէրսին

(1) Պատրիարքարանի պատուիրակութիւնը կը կազմէին Տ. Մկրտիչ Արք. Վեհապետեան, Տ. Դեորդ. Ն. Վ. Ասլանեան, և Սարգիս Սուլին էֆենտիէ:

ժամանեց. նստաստի գործը կանոնաւորուեցաւ և որով աղէտեալներուն արուած անունդին որակն ու քանակն ալ տարբերուեցաւ: Չորհայն ու անլի և անիւղ բրինձապուրը մեղ համար այնպիսի անուշ համ մ'ունէր որ իրարու ձեռքէ կը խլէինք և ճաշի ատենէն շատ առաջ կ'երթայինք անհամբեր սպասելու մեր տաք սպուրի բաշխումին: Տխուր օրեր և սարսաղեղեցիկ ժամեր, որոնց մոռացումը անկարելի է և անչուշտ մեր թուներն ու թուհորդիներն անգամ պիտի յիշեն և յիշուին մեր քաշած այն սոսկալի տառապանքները: Կիլիկիոյ խրոխտ ու սերճաշուք քաղաքը Ատանան որ երբէք չէր հաճած ողորմութիւն խնդրելու և նստաստ մաւրալու, ահուկ աղէտէն ետքը ստիպուեցաւ ձեռք բանալ հանրութեան և նստաստ խնդրել, ողորմութիւն հայցել: Աղէտէն ամիս մ'առաջ հայաստանի կարօտեալներուն համար հաղարտութիւններ հանգանակող Ատանան ամիս մը ետքը հայաստանի դըժբաղդութեանը ենթարկուեցաւ, և արդէն հայուն ձակաւտաղիրն եղած է կարծես ջարդուիլ, թալանուիլ ու հրդիւլուիլ և որով միշտ օգնութիւն, գթութիւն հայցել մարդկութենէն:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԻՆ ԱՌԹԻԻ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ԵՒ
ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԹԵՐԹԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ
ԲԱԶՄԱԹԻԻ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ ՄԷԿԸ

ԱՏԱՆԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՐԴԻՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԸ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Հրատարակուած՝ Անգլիական Թաղայն, օրաթերթին մէջ)

Թարսուսէն Ատանա գացի Ապրիլ 13 ին թէ առաջ,
չեմ յիշեր, Մր. Քրիսթի և Մր. Բաճրբսի հետ: Ընդհա-
նուր Համաժողովի մը վաղորդայնին էր: Այս համախում-
բը կըլլար, միախօնարական գործողութեան Հայաստանի
մէջ սկսելուն յիսուններորդ տարեդարձը յիշատակելու հա-
մար: Ատանա՝ Թարսուսէն երեսուն մղոն հեռու է Ասիա-
կան Թուրքիոյ ամենաբերրի մայրաքաղաքն է: Երեքշաբ-
թի օրը Երիտասարդաց Քրիստոնէական և Աշխատութեանց
ընկերութեան ժողով մը կար: Ժընէվյի Գնդ. Ֆէրման,
այդ կազմակերպութեան միջազգային քարտուղարը ներ-
կայ էր 150 հոգիի հետ: Ժողովը լրանալէն ետքը տուն
գացինք: Ամէն բան հանդարտ, խաղաղ և երեսոյթապէս
բնական վիճակի մէջ էր:

Սուտուն կանուխ ժամը 6 ին արթնցուց զիս տղայ
մը, որուն ըսած էի թէ մուշտակ մը դնել կուզեմ, ե-
կած էր լուր տալու թէ հատ մը գտեր էր խանին մէջ:

Թէև շատ կանուխ էր, սակայն գացի անոր հետ: Չարա-
գուշակ զրոյցներ հասեր էին Հայոց ականջները, ու շա-
տերուն խանութները բացուած էին: Երբ շուկան հա-
սանք, տեսայ որ մողաները ղէնք, հրացան և ռազմամը-
թերք կը գնէին: Բարեկամա ջանաց կեցնել զիս՝ ը-
սելով. — «Ա՛խ՝ երթար, չե՞ս տեսներ ինչ կ'ընեն, ջարդի
պիտի սկսին»: Կարեւորութիւն չի տուի այս ազդարարու-
թեան և քալեցի:

Մեր Միախօնարական ժողովը սկսաւ և կէս ժամ շա-
րունակեց, երբ յանկարծ լրարեր մը ներս մտաւ և ժո-
ղովին նախագահին ականջին բան մը փսփսաց:

Նախագահը ներկաներուն ուղղելով իր խօսքը յայ-
տարարեց. — « որոշ լուրեր կան, թէ խռովութիւն մը
կը պատրաստուի, կարծեմ թէ լաւ պիտի ըլլայ որ կացու-
թիւնը ուշադրութեան առնենք»:

Այլ և այլ խօսքերէ վերջ՝ Մր. Զէմպլըս գիտել
տուաւ, թէ լաւ պիտի ըլլար մեղմէ մէկը զրկել, և պարա-
գաները ստուգել, և քանի որ ինք թուրքերէն կրնայ խօ-
սիլ, ինչպէս նաև հայերէն, ֆրանսերէն ու անգլիերէն, ինք
կ'ուզէր երթալ: Անոր մայրը, որ ջարդ մ'անցուցած էր ա-
ռարկեց: Վերջապէս Մր. Զէմպլըս ու ես միասին գացինք:

Հաղիւ քանի մը քալլ յառաջացեր էինք, երբ տես,
սանք թէ կացութիւնը, իրաւ որ, շատ գէշ էր: Խումբ,
խումբ Հայ տղամարդիկներ, կիներ և մանուկներ զառ-
ի վեր կեղէին քաղաքին կեդրոնէն՝ սարսափահար և վըշ-
տաբեկ: Առաջին անգամ ըլլալով լսեցի ողբաձայն մը,
որուն ցաւազին չեղոր օրերով ու շաբաթներով հնչեց
ականջներուս մէջ, և որ տակաւին կարթնցնէ զիս երբե-
մըն գիշերները երազներուս մէջ:

— «Ամա՛ն, ամա՛ն...»
[ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ Գ. Գ. Թ.]

Թուրքերը հայերուն խանութները կը կողոպտէին, և հայերը ծնծկով ու քարկոծկով կ'ապստնէին: Շարունակեցինք մեր ճամբան կառավարչատունը ուղղուած, ուր կը գտնուէր հեռագրական պաշտօնատեղին, և ուր կ'ալ կընկալէինք գտնել կառավարական իշխանութիւնները: Փողոցները խռնուած էին թուրքեր, որոնց բոլորն ալ միատեսակ բիրերով գլխեալ էին: Այս բիրերը յայտնապէս բաշխուած էին կեղբոնավայրէ մը:

Մուցայ ըսելու, թէ տունէն դուրս չելած մեր ֆէսերը հանեցինք, ու եւրոպայիներու միայն յատուկ գրկաբերներ գրինք, և այսպէս առանց ընդմիջուելու կըրցանք քալել:

Երբ կառավարատունը հասանք, հոն գտանք Ֆէրիք փաշան, այսինքն ղինուորական կառավարիչը, Ֆէրիք փաշան ծեր մարդ մըն է, և արհամարհելիօրէն ապկիպար, որուն միակ յանձնարարականը սա է թէ՛ տանհրէք տարի առաջ Մարաշի ջարդը իր կառավարչութեան օրովը պատահեցաւ:

Ֆէրիք փաշա վախէն ու սարսափէն ինքզինքը կորսնցուցած ըլլալ կը ձեռացնէր: Յայտարարեց թէ բան մը չի կրնար ընել, «Ի՞նչ է եղեր ճանրմ, — խռովութիւն կամ ջարդ չիկայ», ղինուորները հոս չէին. վերջապէս ինչ որ խելքը փչեց՝ ըսաւ: Ձանացինք հասկըցնել իրեն թէ՛ խռմբ մը ղինուորներ կրնային խաղաղութիւն հաստատել՝ փողոցներուն մէջ պարտելով: Բայց օգուտ չըրաւ: Բոլոր ատենը, սակայն աղմուկը և շփոթութիւնը կ'աւելնար դուրսը: Եւ ահա ներս բերուեցաւ վերաւորեալ թուրք մը: Յետոյ վալի փաշային քով գացինք, բան մը չէր ուզեր ընել, որովհետեւ վտանգ չի կար, ամէն տեղ խաղաղութիւն կը տիրէր...:

Բայց տեսուեցաւ թէ մեր ներկայութիւնը մեծապէս վրդովեց ու շփոթեցուց ղինքը: Մենք «օտարական» էինք, ու օտար պետութիւնները կարող են իրենց հպատակները պաշտպանել, կամ անոնց պատահած վտանգին համար ծանր պատիժներ տնօրինել: Կերպով մը յաջողեցայ Մէրսինի անդլիական հիպատոսին հեռագիր մը քաշել: Շարունակեցինք վալիէն պահանջել, որ քաղաքին քրիստոնեաները ազատէր: Վալին բարկացած էր, և ձեռքը կը զարնէր: Մեզի ըսաւ որ դուրս ելլենք իր քովէն, յետոյ հետեւութիւնը գուշակելով՝ փաղաքօրէն լանդրեց մեզմէ՝ չի հեռանալ: Հոս ապահով էր:

Աղմուկը կ'աճէր ու կ'աճէր: Կէս օրի միջոցներուն, երբ դառնիլով կ'ապաստէինք, խուժանը փողոցներէն կառավարչատունը լեցուեցաւ կատաղացնոր, և պուռլով:

— «Մահ, կեալուրներուն: Մահ, կեալուրներուն»:

Խուժանին կ'առաջնորդէր կանաչ փաթիթոցով մարդ մը, որուն ժանապարհիկ և ցնորած դէմքին նման երես մը կեանքիս մէջ տեսած չեմ, երբէք չի պիտի մոռնամ կատաղի խուժանին յառաջացող հոսանքը: Մարդիքը գործի վրայ էին՝ քրիստոնեաները սպաննուելու, ու մեր վրայ հասան: Բարեբաղդաբար ամբոխին մէջ կը գտնուէին յոյն հայադործի մը ծառաները, որոնք մեզ կը ձանձնային: Ասոնք ատենին պուռլային:

— «Մի դպչիք էֆէնտիներուն, ասոնք օտարականներ են»:

Եւ մենք ժամանակ ունեցանք ներս քաշուելու:

Այն ատեն երկու փաշաներուն ալ թախանձեցինք, որ խուժանին առջև ելլելով ցրուէին զայն: Մէկ երկու



ԱՅՐԻ ՏԻԿԻՆ ԱՐԹԷՄԻ

Մէրսինի ռուսական հիւսիսարտոսարանի պատուակալ թարգման միւսի Գոսթի Արթէմի մայրը, որ Ատանայի խաւը փաղարի թաղին մէջ երեք հարիւրի չափ Հայեր ապստեց, իր տունին մէջ պահելով և դրօշակ ի ձեռնին խուժանին դէմ կանգնելով: (Տես էջ 37)»

ազդու խօսք պիտի բաւէր: Մը. Չէմպլըսս պատուհանէ մը խօսեցաւ մոկեցնած ամբոխին, բայց ի դուր: Երկու փաշաները սկսան իրարու վրայ ձգել՝ խուժանը ցրուելու պաշտօնը: Եւ քանի մը վայրկեան՝ սա տեսակ խօսակցութիւն մը կանցնէր: Ֆէրիզին ու Վալիին միջև՝ Ալֆօնսս Կասթօնը յիշեցնելով:

— Դուք հրամայեցէ՛ք որ խաղաղին Ֆէրի՛ք փաշա:

— Աւելի լաւ է որ դուք բարեհաճիք սաստել ժողովուրդը, Վալի փաշա:

— «Ո՛չ, դուք սաստեցէ՛ք»:

Յանկարծ Վալի փաշան պոռայ,

— «Դու խնդրե՛ք բացէ՛ք: Դու խնդրե՛ք բացէ՛ք»:

Ձի գլտցայ, թէ ինչ եղաւ և տակաւին չեմ ալ դիտեր: Այս ատեն ներս մտեր էին Հայոց Առաջնորդը, թուրքերու միւլֆթին, և դատաւորը: Դրան քով ձայն մը կը լսէի, ու դառնալով տեղ տուի հայու մը որ մեզի հետ ներս մտեր էր:

Յանկարծ խուժանը ներս թափուեցաւ: Ակնթարթի մէջ հսկայ սուր մը տեսայ բարձրացած, սոսկալի ձայն մը լսեցի ու հայը որուն տեղ տուած էի, դեռին ինկաւ՝ գլուխը երկու կէսերու բաժնուած: Առաջին մտածումս Մը. Չէմպլըսն եղաւ: Դարձայ զայն փնտռելու: Այդ ատեն անկիւս իր բազուկներովը գրկեց զիս, և վերարկուն վրաս նետելով՝ դատաւորին հետ՝ զիս դուրս հանեցին այդ սպանութեան սենեակէն, և ուրիշ սենեակ մը տարին ուր եկաւ նաև ամբողջ պաշտօնական խումբը:

Վալի փաշան սարսափահար ետևս պահուեցաւ՝ զիս անկիւն մը տանելով: Դրան մէջէն կը տեսնէինք անմեղ զոհերու սպաննութիւնը. խուժանը ալիւս մեզ չի հետապնդեց և դուրս ելաւ ու կառավարչատան սանդուխտե-

բուն վրայ սպաննեց երեք հայեր, որոնք ապաստանիլ կուգային հոն: Հարսւրներով զինուորներ ծոյորէն կը պառկէին գաւիթին ծառերուն և պատերուն շուրջին մէջ: Փաշաներուն խօսք կարելի չէր հասկցնել, ամբոխը իր նախնիները Հայոց թաղերուն մէջ կը կատարէր հիմայ, ուր երթալ փորձելը խնամութիւն մը պիտի ըլլար մեղի համար, եթէ թողատուէինք իսկ:

Գիշերը ուշ ատեն Անգղ. դեր հիւպատոսը հազարապետ Տօթի Ուայլի կառավարչական շէնքերը հասաւ: Հեռագիրս ստացեր էր, Ատանա հասեր և երեք ժամէ իվեր երկու եւրոպացիներս փնտուեր էր: Եկած էր Վալիին ըսելու որ, եթէ մենք չի գտնուէինք, շատ ծանր պիտի ըլլար անոր պատասխանատուութիւնը: Այդ ատեն Վալին Գիշեր էր թէ մենք իր պալատը կը գտնուէինք:

Ամբողջ գիշերը թիտներու վրայ նստելով կամ գետինը պառկելով լուսցուցինք, հրկիզումներու ճարճատիւնը և հրացաններու սրայթիւնը շարունակ մեր ականջին մէջ: Գիշերը մեր աչքերովը տեսանք Վալիին յանցաւոր մեղսակցութիւնը այս ջարդի գաւազնութեան մէջ: Հարկ չի կայ հոս պատմել, արդէն զինուորական ատենին առջև վկայեցի ասոնց մասին: Հեռագրատուները կրակի պէս կը դործէին: Էւր կը փոխանցուէր ու կ'ստացուէր: Վալին հեռագիր մը յանձնեց ինծի կարծելով թէ մեղի կը պատկանէր: Շուարուն նայեցայ վրան ու միեւնոյն ատեն Մր. Չէմպլըրս կարգաց զայն: Հեռագիրը կիլիկիոյ նահանգին մէկ գիւղէն կուգար, տեղեկացնելով թէ հոն ալեւս Հայ մնացած չէր: Վալիին երկնջնելով հեռագիրը ըսի.

— Ստիկա Չեզի վերաբերելու է, որովհետեւ սրշտօնական հանգամանք ունի:

Առաւ զայն կարգաց, կարմրեցաւ, և ճմռթկելով գրպանը խօթեց:

Առաւջառն պալատին գաւիթը լեցուեցաւ լեռնցի քիւրակերով և թիւրքերով, որոնք կուգային կողոպտելու և ջարդելու: Ասոնց ղէնք բաշխուեցաւ: Ես բողոքեցի, սակայն Վալին առարկեց թէ անոնք պահեստի զինուորներ էին և խռովութիւնը պիտի զսպեն:

— « Ի՞նչ կրնաք Վալի փաշա » պուռացի, ղէնք պատահանին քով ասնելով: « Չէ՞ք տեսներ որ այս մարդիկը ղէնք բռնել իսկ չեն գիտեր: Անոնք ի՞նչի՞ պահեստի զինուորներ են »:

Վալին ուսերը թօթուեց և հեռացաւ, սակայն ես շարունակեցի:

— « Հոս Ձեր պատուհաններու առջև կ'սպաննեն ու կը ջարդեն: Տեսէ՞ք արեւն լճակը »:

Վալին բան մը չըրաւ, ու ղէնքերուն բաշխումը շարունակուեցաւ:

Այն օրը կատարուեցաւ, սպաննութիւններու և յօշոտմանց գլխաւոր ու ամենամեծ մասը, խելագարօրէն մոլեռանդ գիւղացիներու ձեռամբ, որոնք կառավարչատան մէջ զինուեցան: Ա՛լ կրնաք հասկնալ Ստիկան թիւրքիոյ վիճակը: Սահմանադրութեան յայտարարութիւնը լսած էի անձամբ և ես գիտէի որ արժէք մը պիտի չունենար Ասիոյ մէջ, սակայն երբէք չէի կրնար երազել թէ, այսպիսի հրէշութիւններ պիտի պատահէին:

Ամբողջ օրը Վալիին պալատը մնացի: Դոր-հիպատոսին աչքելութենէն ի վեր Վալին շատ քաղաքավարութեամբ կը վարուէր հետս. նայն իսկ կերակուրի հրամցուց, սակայն թոյլ չէր տար որ դուրս ելլէի: Մր. Չէմպլըրս Անգլիական հպատակ մը ըլլալով գնաց Դեր-

Rev. D. M. Rogers Killed in the massacre of
Adana, April 1909



ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԷՆ ԱՄԵՐԻԿ. ՄԻՍԻՕՆՆԵՐ
ՄԻ. ՌԻՃԸՐՍ, ՏՕԲԹ. ԳՐԻՍԹԻԻ ՓԵՍԱՆ ԷՐ
(ՏԽԱ ԷՁ 46)

Mrs. D. Miner Rogers and Bali Rogers at 8 months old



ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ ԱՅՐԻՆ ՆԻ ՈՐԲԸ
ՄԻՍԻՍ ՄԷՅՐԻ ՌԻՃԸՐՍ, ՏՕԲԹ. ԳՐԻՍԹԻԻ ԱԳՋԻԿԸ
ՆԻ ՈՐԲԸ, ՈՐ ՋԱՐԴԷՆ ԳԻԶ ԱՌԱՋ ԾՆԱԾ ԷՐ:

Rev. D. M. Rogers Killed in the massacre of
Adana, April 1909



ԱՏԱՆԱՅԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԷՆ ԱՄԵՐԻԿ. ՄԻՍԻՕՆՆԵՐ
ՄԻ. ՌԾԱՂՐՄ, ՏՕՔԹ. ՔՐԻՍՏԻԻ ՓԵՍԱՆ ԷՐ
(ՏԵՍ ԷՉ 46)

Mrs. D. Miner Rogers and Bali Rogers at 8 months old



ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ ԱՅՐԻՆ ԵՒ ՈՐԲԸ
ՄԻՍԻԱ ՄԷՅՐԻ ՌԾԱՂՐՄ, ՏՕՔԹ. ՔՐԻՍՏԻԻ ԱՂՋԻԿԸ
ԵՒ ՈՐԲԸ, ՈՐ ՋԱՐԴԷՆ ՔԻԶ ԿՈՍՁ ԾՆԱԾ ԷՐ:

— «Կառախուժքը չուտով պատրաստ պիտի ըլլայ» ,
խօսեցաւ Վալի փաշան :

— «Պահակախուժքը վարը կ'սպասէ Զեզի» , վրայ
բերաւ Ֆէրիք փաշան :

— «Շատ լաւ , Ասրմ պէյը կանչեցէ՛ք և Զեր հրա-
հանգները հաղորդեցէ՛ք անոր» , ըսի ես ալ :

— «Ասրմ պէյը պէտք եղածները զխտէ արդէն» ,
պատասխանեց Ֆէրիք փաշան :

— «Կանչեցէ՛ք հոս , իմ ասջլէւս ըսէ՛ք անոր , թէ
իմ հրամանիս տակ պէտք է որ մնայ մինչև այն ատեն ,
երբ ես արձակման թուղթ տամ» :

— «Ատիկա անկարելի է» , ըսին փաշաները միարեւ-
րան :

— «Ո՛չ , բոլորովին կարելի է : Ես չեմ գիտեր թէ
Թարսուս ինչ վիճակի մէջ կը գտնուի , ու այս պահա-
կախուժքը կուզեմ պահել որքան ատեն որ պէտք ունե-
նամ» :

— «Ատիկա չի կրնար ըլլալ» :

— «Շատ աղէ՛կ , ես դործ չունիմ այլևս ձեզի հետ ,
ու դուք պիտի կախաղան կլլէք» , ըսի . և ժամացոյցս
գրպանս դրի :

— «Այդ պարագային —»...

Վալի փաշան տակաւին խօսքը լմնցուցած չէր , երբ
Ասրմ պէյ ներս մտաւ :

— «Ասրմ պէ՛յ , դուն ինքզինքդ այս էֆէնտիին
հրամանին տակ պիտի նկատես , մինչև որ անիկա գրա-
ւոր արձակում տայ քեզի , պիտի երթաս ուր որ կ'ուզէ
անիկա , և պիտի մնաս անոր հետ որչափ ատեն որ ուզէ»
հրամայեց Ֆէրիք փաշան :

Ահա այսպէս բաժնուեցանք Ատանայէն :

ՀԸՐՊԸՐԹ ԷՏԷՄԶ ԿԻՊՊԸՆԶ



Ադեհեհ ետֆը Ասանայի մէջ հաստատուած պաշարման
վիճակը վարող զինուորական հրամանա-
սարն ու գլխաւոր սպաները

ԱՏԱՆԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐԷՆ ԵՏՔԸ

ԱՂԷՏԵԱԼՆԵՐՈՒ ԵՂԱԾ

ՕԳՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Կրկնակ աղէտներէն հաղիւ կեանքերնիս ազատած, ջարդի մնացորդներս՝ մօտաւորապէս քսան հազար քրիստոնեաներ, մերկ ու անօթի վիճակով, Թրիփանի եղբարց և Գերմանական գործարաններուն մէջ կ'սպասէինք անմիջական օգնութեան, ինչ որ չուշացաւ, չնորիւ բարեսէր օտարահպատակներու։ Աղէտին երկրորդ օրը Ատանա հասան՝ Մէրսինի առջև սպասող Անգլիական զրահաւորին բռնիներն ու հիւանդապահները, որոնք անմիջապէս գործի սկսան դարմանելու համար մէջտեղը գլտնըող բազմաթիւ վիրաւորներն ու հիւանդները։ Անգլիական զրահաւորէն ուրիշ սպայ մը, սնունդի պատրաստութեան և բաշխման գործն ստանձնեց կատարեալ անձնուիրութեամբ։

Աղէտին երրորդ օրը նպաստներն սկսան թափուիլ աշխարհի ամէն կողմերէն և գործերը մօտան կարգ ու կանոնի։ Կառավարութեան կողմէ հայթայթուած բազմաթիւ վրաններ սպարապատուեցան քաղաքէն դուրս՝ երկաթուղիի կայարանին շրջափաները, որոնց մէջ փոխադրուեցան, իրարու վրայ խոնուած բազմութիւնը։ Վրաններուն շուրջը կը հսկէին զինուորական պահակներ,

որոնք մի քանի շրջանակներու բաժնուած՝ փողահարութիւններով գիշեր ցօրեկ նշաններ կը փոխանակէին։

Երբէք չենք կրնար մտնող այն մարդասէր և բարեգործ օտարականներուն շուրջած սննուն չնորհները։ Ֆրանսացի Յիսուսեան հայրերուն և քրիստոնէ, Անգլիական հիւպատոսին և արկիմոնը, մարտանաւի սպաներուն, Ամերիկացի միաբնար Մըսթրը Չէմպրըսի և եղբորորդւոյն՝ Կեստտի Լօան Չէմպրըսի, Թրիփանի եղբարց և Գերմանացի գործարանատէրերուն բրած բարեփները։ Մանուսանգ Թրիփանի եղբարք՝ իրենց բամպակի, կտաւի և ալիւրի գործարաններուն ամէն մասերը բանալով տրամադրելի ըրին աղէտակներու առջև։ Գործարանի ամէն մասերուն մէջ, նոյն իսկ վառարանի բաժնին մէջ մըրջիւնի պէս լիցուած էին աղէտակները։

ՀԻԻԱՆԴԱՆՈՐՆԵՐԸ. — Բազմաթիւ վիրաւորեալներու դարմանումին համար հաստատուեցան մի քանի հիւանդանոցներ, որոնցմէ ամենէն կանոնաւորն էր Անգլիական հիւանդանոցը, զոր կը վարէր Անգլիական հիւպատոսին արկիմոն անձամբ։ Մարդասիրութեան և բարեգործութեան մարմնացումն եզոզ այս չքնաղ կիներ՝ որ արդէն հիւանդապահութիւն գիտէ եղեր, անմիջապէս հիւանդապահի գոգնոցն հագած և գդակն ի գլուխ գործի սկսաւ։ Յիշեալ արկիմոն՝ վիրաւորներու հանդէպ ցոյց տուած հոգածութիւնն ու թանկագին խնամքը չենք մոռնար յաւատ։ Առտուն կանուխ վաղելով կուգար հիւանդանոց և իրիկունը շատ ուշ կը վերադառնար տուն։ Բազմաթիւ վիրաւորներ՝ իրենց կեանքերը կը պարտին այս հազուագիւտօրէն անձնուէր արկիմոն խնամքներուն։

ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉԻ ԽՈՒՄԻ. — Հ. Յ. Դանակցութեան Կ. Պոլսոյ կօմիտէին հովանաւորութեամբ կազմ



ԳԵՐ. Տ. ԳԷՈՐԳ Ծ. ՎԱՐԳ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԵՒ
ՍԱՐԳԻՍ ՍՈՒԻՆ ԷՖ.

Ասոնք իբրեւ Ազգ. Պատուիրակ Մեքսիկայի ժամանելով,
ամիսներով աշխատեցան կասարեալ անճնուիրութեամբ

մուտն «Կարմիր խաչ»ի առողջապահական խումբ մը՝
փութացած էր հասնիլ Ատանա։ Իսկոյն առժամա-
նակեայ հիւանդանոց մը հաստատեց և դեղարանի համար
փոքրիկ շէնք մը վարձելով գործի սկսաւ։ Կարմիր խա-
չի մարմինը թէ՛ հիւանդներու դարմանումին և թէ՛ նը-
պասաներու բաշխման համար ամենամեծ օգտակարու-
թիւններ ունեցաւ։ Կարմիր խաչի խումբին կանոնաւո-
րութիւնն ու անձնուիրութիւնը խիստ մեծ գնահատման
արժանացան, նոյն խի օտարականներու կողմէ։ «Կարմիր
խաչ»ը՝ օրէ օր իր գործունէութիւնը տարածեց Ատա-
նայի չրջականներն սլ և ամիսներով աշխատեցաւ նուի-
րագործել աղէտեղներու օգնութեան Սուրբ գործը։

«ԿԱՐՄԻՐ ՄԱՇԻԿ» . — «Կարմիր խաչ»էն ետքը
Ատանա հասան Կարմիր Մաշիկ անունով Թուրք և Հայ
խումբ մը բժիշկներ, դեղագործներ և հիւանդապահ տի-
կիներ ու օրիորդներ։

Այս խումբը՝ հակառակ իր պաշտօնական ցոյցերուն
և ձեռնկրտութիւններուն, չի կրցաւ պէտք եղածին
չափ օգտակար ըլլալ և ասոնք ծառայեցին միայն կա-
ռավարութեան հիւանդանոցներուն մէջ։ Ատանայ ընկերա-
ցող հայ բժիշկներն ու դեղագործները՝ անձատարար աշ-
խատեցան օգտակար ըլլալ իրենց կարողութեան չափով։

ՆՊԱՍՏՆԵՐԸ . — Օրէ օր օգնութիւնները կը բազ-
մապատկուէին(1), շնորհիւ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքա-
րանի և մասնաւորապէս կաղմուած միջազգային նպաս-
տից Յանձնաժողովի (2) ջանքերուն։ Օսմ. Սահմանադ-
րական կառավարութիւնն սլ կարեւոր գումարներ փու-
թացուց, որոնք կը բաժնուէին յատուկ նպաստարաչիս
մարմինի մը կողմէ։

(1) Առաջին տնգամ Եգիպտոսի Հ. Բ. Ընկերութենէն ղրկուե-
ցաւ 500 տկի՝ հեռագրով։

(2) Այս մասին պիտի խօսինք մասնաւոր բաժնին մէջ։

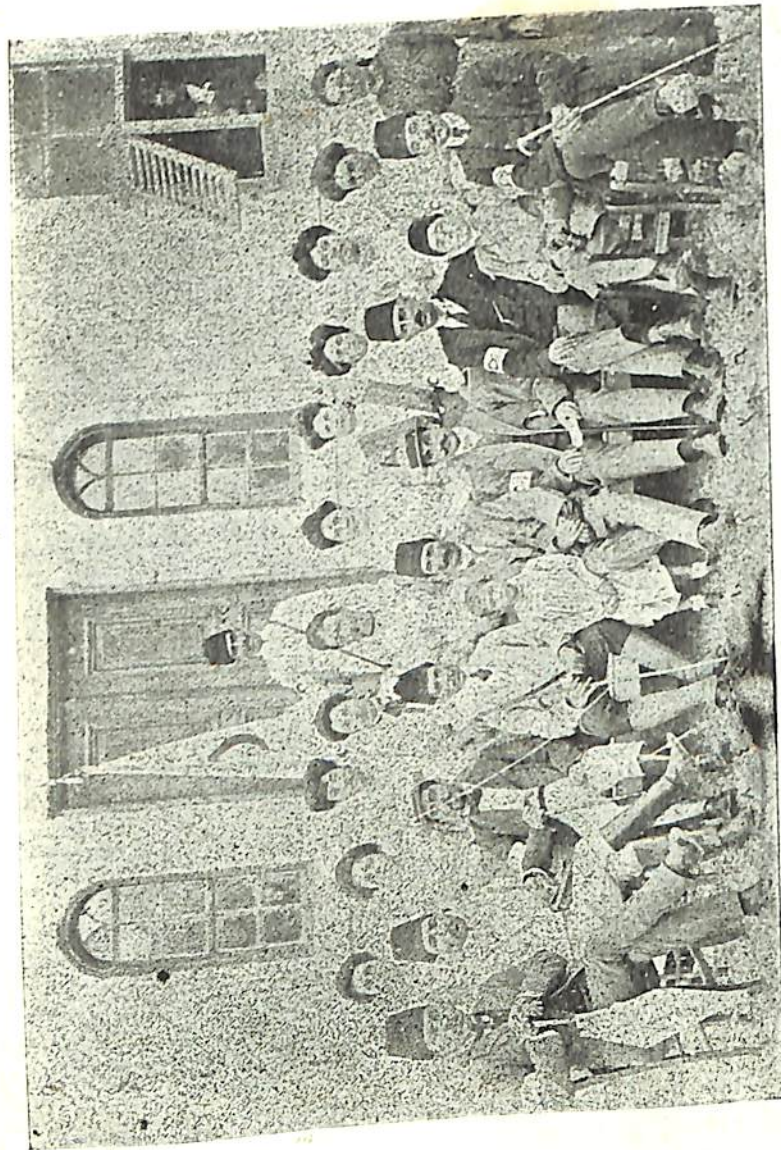


Աղետեալներու օգնւթեան փութացող՝ Հ. Յ. Դ. «Կարմիր
կապ»ի խումբին գլխաւոր գործիչները

Պանդուխտ արհեստներն կը փոխադրուէին իրենց
ճեղալայրերը և հետզհետէ Ատանայի երեւելիներն ալ մա-
սամբ բանտարկուելով և մասամբ արտասահման ու այ-
լուր գաղթելով Ատանայի մէջ մնացին մեծ մասով այրի-
ներ և որբեր:

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾԸ. — Աշէաին հետե-
ւանքով մէջտեղը մնացած հազարաւոր մանուկներուն
մէջ կարմրախոտի պէս համաճարակ հիւանդութիւններ
տարածուելով մանուկներու կոտորած մը սկսաւ: Օրա-
կան հարկս ընէ աւելի մանուկներ զոհ կերթային համաճա-
րակին, որոնց դիակները վրաններուն մօտակաները փո-
սերու մէջ իրարու վրայ լեցուելով սոսկալի գարշաճո-
տութիւններ սկսան տարածուիլ: Մանուկներու այս սոս-
կալի կոտորածին արդեւք ըլլալու և զոհէ մնացածները
փրկելու միջոցներ ձեռք կառնէին Առողջապահական
պաշտօնականները և սակայն զրեթէ անօգուտ եղան բոլոր
դեղ ու դարմանները, որով հինգ տարեկանէն փոքր
մանուկներ շատ քիչ մնացին:

ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐՈՒ ԲՍՅՈՒՄ. — Մանուկներու մէջ
տարածուած համաճարակներն ու մէջտեղը մնացած բազ-
մաթիւ որբերու պաշտպանութիւնը նկատի առնուելով,
Աղգ. պաշտօնիրաւութեան կողմէ որոշուեցաւ անմիջա-
պէս որբանոցներ բանալ և անոնց մէջ պաշտպանել ան-
տէր մնացած որբերը: Առաջին որբանոցը բացուեցաւ
Մէրսինի մէջ և հետզհետէ որբերէն մաս առ մաս Պոլիս,
Իզմիր և այլուր փոխադրուեցան: Իսկ Կիլիկիոյ չըջնա-
կին մէջ որբանոցներուն թիւը աւելցաւ, նորանոր որբա-
նոցներ բացուելով Ատանա, Հաճըն, Տէօրթ-հօլ, Հասան
Պէյլի, Այնթապ և Մարաշ, որոնց մասին պիտի խօսինք
մասնաւոր բաժնին մէջ: Որբանոցները մեծ ծառայու-



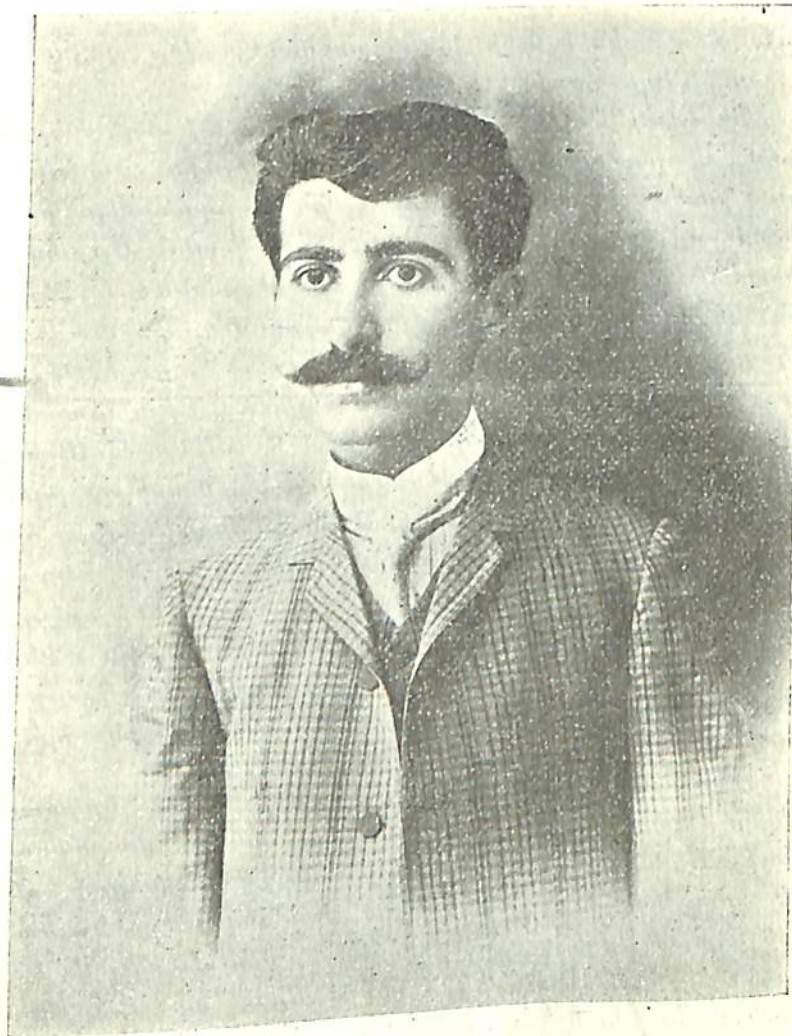
Առեկն ետք օգնութեան հասնող «Կարմիր Մանկ»ի խումբը

թիւն մատուցին և դեռ կը մատուցանեն մեր դժբաղդ ու անմխիթար Ազգին :

ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . — Անուի աղէտներէն անմիջապէս հոքը առաջին անգամ Մէրսին ժամանեց Ազգ . Պատրիարքարանի կողմէ զրկուած պատուիրակութիւնը , որ կը բաղկանար Գեր . Տ . Մկրտիչ Արքեպս . Վեհապետեան , Տ . Գէորգ Ծ . Վրդ . Ասլանեան և Սարգիս Սուլին էֆէնտիկ : Առաջին անգամ Մէրսին փութացող այս Ազգ . պատուիրակութիւնը մեծ ծառայութիւններ մատուց զժողովրդ արժանաւորութեամբ : Յիշեալ պատուիրակութեան անդամներէն Գեր . Տ . Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս՝ արդէն Մարաշի Առաջնորդ ընտրուած ըլլալով մեկնեցաւ իր թեմը (1) և Ատանա միացին միւս երկուքը , որոնք երբ որ տակն պայքարեցան ամէն դժուարութեանց հանդէպ , նոյն իսկ վտանգի ենթարկելով իրենց կեանքերը : Ասոնցմէ հոքը Ատանա հասան՝ Գեր . Տ . Յակոբ Աչա Ե պիսկոպոս , Տ . Գնէլ Ծ . Վարդապետ և Արժ . Տ . Գալուստ քահանայ Պողոսեան որոնք այցելութեան կ'օն բոլոր աղէտավայրերը :

Փաստարանական Յանձնախումբի մը ներկայութիւնը յարմար դատուելով Ատանա հասան փաստարան եկող Սիմոն և Կարապետ Այրճեան էֆէնտիները : Նոյնպէս իրրեւ Ազգ . քննիչ զրկուեցաւ Յովհաննէս էֆ . Զայեան : Իսկ նպաստներու գործին հսկելու պաշտօնով Ատանա հասան՝ Օր . Սաթկենիկ Օհանջանեան , որ կատարեալ անձնութեամբ աշխատեցաւ արտիկ աղէտեալներուցուերը նոյնպէս Տիկին Զապէլ Ետայեան , Տիկին Արշակունի Թէոդիկ , որոնք աղէտավայրերն այցելելով աղէտեալները մխիթարեցին և զրական ու բանաստեղծական

(1) Որ տարի մը հոքը վտիշանեցաւ Մարաշի մէջ :



Ասանայի նահատակներէն
ՄՏՆՓԱՆ ԷՖ. ԶԱՀԵՃԵԱՆ

Հանրային պարտուց վարչութեան կողմէ շեղանաբուծութեան
բնիկն էր Ասանայի, Թոսոսոյի (1866 - 1909)

գեղեցիկ էջեր նուիրեցին աղէտին ողբալի յիշատակին :
Ազգ. Որբանոցներու համար իբրեւ քննիչ զրկուեցաւ
Վեր. Խաչատուր Գուրգեան էֆէնտի և երկրորդ անգամ
Մարգիս Սուին էֆէնտի : Իսկ իբր ապահովագրական
գործերու քննիչ զրկուեցաւ Լեւոն էֆ. Փափազեան :

Ազգ. պատուիրակութիւններէն զատ Զինուորական
Իշխանութեան կողմէ զրկուեցաւ Պատերազմ. Ատեան մը .
Օսմ. Խորհրդարանի կողմէ քննիչ Յանձնախումբ մը , որ
կը բաղկանար՝ Յակոբ Պապիկեան և Եուսուֆ Բէմալ
պէյերէ , Օսմ. կառավարութեան կողմէ քննիչ Յանձնա-
ժողով մը՝ որ կը բաղկանար Պատական Խորհրդոյ անդամ
Յաֆիք և Մանասթըրի դատական քննիչ Յարութիւն
Մոտրիկեան (1) պէյերէ , որոնց միացաւ Մէրսինի Միւ-
թէսարքի Էսաա Բէուֆ պէյ :

Յիշեալ Ատեանի և Յանձնաժողովներուն քննութեան
արդիւնքն եղող պաշտօնական տեղեկագրերնիրը պիտի
հրատարակենք մասնաւոր բաժնին մէջ :

Տ. ՄՈՒՇԵՂ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵԳԻՊՏՈՍԷՆ ՄԷՐՍԻՆ ԺԱՄԱՆՈՒՄՆ ՌԻ ԱԿԱՄԱՅ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Ատանայի՝ Լուանդուն և յանդուգն Առաջնորդ Գեր.
Տ. Մուշեղ Սրբազան՝ որ Ատանայի ջարդերէն առաջ կի-
րիկեան Երկրագործական գիշերօթիկ վարժարանի մը
հաստատութեան ի նպաստ հանդանակութեան համար
Եգիպտոս մեկնած էր , առաջին ջարդին լուրը առած
վայրկեանին չողենաւ նետուած էր Ատանա դալու փա-
փաքով և սակայն հազիւ թէ չողենաւ Մէրսին ժամա-
նեց , Մէրսինի տեղական կառավարութիւնը արգելից ն .
Սրբազնութեան Մէրսին մուտքը և վշտակիր Առաջնորդը
զլիւիկոր՝ ստիպուեցաւ վերադառնալ դարձեալ Եգիպտոս :

(1) Հիմա Պոլսոյ պատժական վերաքննիչ տառանի տնդամբ

ԹԱԼԱՆՈՒԱԾ ԱՊՐԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱՐԱՍԻՆԵՐԸ

ՌՐԻՐ ՄՆԱՑԻՆ

Աղէտին միջոցին, Քրիստոնեայ վաճառատուներէն թալանուած մեծաքանակ ապրանքները մեծ մասով փոխադրուեցան իսլամներու վաճառատուները, որոնք շատ մեծ հարստութիւններու տիրացան և մաս մ'ալ չըջակայ գիւղերն ու քաղաքները և մինչև իսկ շատ հեռաւոր նահանգները փոխադրուեցան կառքերով, ուղտերով և նահանգները փոխադրուեցան կահկարասիներէն արժէքաւորները գաղտագողի փոխադրուեցան մինչև հեռաւոր գաւառները, անարժէք կահկարասիներէն մաս մը տուներուն մէջ ալրեցան և մաս մ'ալ խուժանին տուներէն դուրս հանուելով մասնաւոր յանձնախումբի մը ներկայութեան յանձնուեցան իրենց տէրերուն, այն ալ շատ քիչերուն բաժին ինկաւ մէյ մէկ աթոռ կամ բարձ, պահելու համար իբրեւ յիշատակ իրենց փառաւոր կահ կարասիներուն:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Կեանքերնին ապահովադրուած և Կիլիկիոյ աղէտին մէջ մեռած՝ անձերու ապահովադիրները վճարուեցան

ժառանգորդ ունեցողներուն: Բայց անժառանգ մեռնող կամ ընտանիքին անդամներով ու ազգաններովն կորսուողներու իրաւունքներն անձանօթ մնացին: Իսկ հրդեհի դէմ ապահովադրեալներու փոխարժէքները չի վճարուեցան այն առարկութեամբ թէ հրդեհի դէմ կնքուած ապահովադրական պայմանագրութեանց մէջ դրուած է՝ եղեր որ խուժութենէ կամ խուժանային յարձակումներէ առաջ եկած հրդեհներու վնասները չեն վճարուիր»:

Ապահովադրական ընկերութիւններէն՝ ամենէն աւելի պարտական եղող «Իւնիօն» ապահովադրական ընկերութեան դէմ, աղէտեալներուն կողմէ դատ բացաւ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը և Կ. Պոլսոյ Օսմ. դատարանը երկար դատավարութիւններէ ետքը՝ դատապարտեց Ապահովադրական ընկերութիւնը վճարելու համար աղէտեալներու վնասները: Եւ սակայն դժբաղդաբար Ապահովադրական ընկերութիւնները՝ վստահելով իրենց օտաւանապատուութեան, գրեթէ չ'ընդունեցին օսմ. դատարանին կ'ըլլայ ի նպաստ Կիլիկեան դժբախտ աղէտեալներու:

Այս առթիւ յիշատակութեան և գոհունակութեան արժանի է օրուան Հայ մամուլին կողմէ — ինչպէս ուրիշ առթիւ — Ապահովադրական ընկերութեանց դէմ մղուած պայքարը, պաշտպանելու համար դժբաղդ աղէտեալներու իրաւունքը:

Այս առաջին հատորը միայն Ատանայի աղէտին յատկացնելով կը վերջացնենք, ուրիշ մանրամասնութիւնները յետաձգելով միւս հատորներուն:

ՅԱԼԱՆՈՒԱԾ ԱՊՐԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱՐԱՍԻՆԵՐԸ

ՈՒՐ ՄՆԱՅԻՆ

Ազէտին միջոցին, Քրիստոնեայ վաճառատուններէն թալանուած մեծաքանակ ապրանքները մեծ մասով փոխադրուեցան իսլամներու վաճառատունները, որոնք շատ մեծ հարստութիւններու տիրացան և մաս մ'ալ չըջակայ գիւղերն ու քաղաքները և մինչև իսկ շատ հեռաւոր նահանգները փոխադրուեցան կառքերով, ուղտերով և ջորիներով։ Իսկ տուններուն կահկարասիներէն արժէքաւորները գաղտագողի փոխադրուեցան մինչև հեռաւոր գաւառները, անարժէք կահկարասիներէն մաս մը տուններուն մէջ ալրեցան և մաս մ'ալ խուժանին տուններէն դուրս հանուելով մասնաւոր յանձնախումբի մը ներկայութեան յանձնուեցան իրենց տէրերուն, այն ալ շատ քիչերուն բաժին ինկաւ մէյ մէկ աթու կամ բարձ, պահելու համար իբրև յիշատակ իրենց փառաւոր կահ կարասիներուն։

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Կեանքերնին ապահովագրուած և Կիլիկիոյ ազէտին մէջ մեռած՝ անձերու ապահովագրիները վճարուեցան

ժառանգորդ ունեցողներուն։ Բայց անժառանգ մեռնող կամ ընտանիքին անդամներով ու ազգաններովն կորսուողներու իրաւունքներն անձանօթ մնացին։ Իսկ հրդեհի դէմ ապահովագրեալներու փոխարժէքները չի վճարուեցան այն առարկութեամբ թէ հրդեհի դէմ կնքուած ապահովագրական պայմանագրութեանց մէջ գրուած է՝ եղեր որ խուլութենէ կամ խուժանային յարձակումներէ առաջ եկած հրդեհներու փեսները չեն վճարուիր»։

Ապահովագրական ընկերութիւններէն՝ ամենէն աւելի պարտական եղող «Իւնիօն» ապահովագրական ընկերութեան դէմ, ազէտեալներուն կողմէ դատ բացաւ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսը և Կ. Պոլսոյ Օսմ. դատարանը երկար դատավարութիւններէ ետքը՝ դատապարտեց Ապահովագրական ընկերութիւնը վճարելու համար ազէտեալներու փեսները։ Եւ սակայն դժբաղդաբար Ապահովագրական ընկերութիւնները՝ վստահելով իրենց օտարահայտատուութեան, գրեթէ չ'ընդունեցին օսմ. դատարանին վճիռը։ Այսու ամենայնիւ կը յուսացուի թէ յիշեալ ընկերութեանց կողմէ գոհացուցիչ կարգադրութիւն մը կ'ըլլայ ի նպաստ Կիլիկեան դժբախտ ազէտեալներու։

Այս առթիւ յիշատակութեան և գոհունակութեան արժանի է օրուան Հայ մամուլին կողմէ — ինչպէս ուրիշ առթիւ — Ապահովագրական ընկերութեանց դէմ մղուած պայքարը, պաշտպանելու համար դժբաղդ ազէտեալներու իրաւունքը։

Այս առաջին հատորը միայն Ստանայի ազէտին յատկացնելով կը վերջացնենք, ուրիշ մանրամասնութիւնները յետաձգելով միւս հատորներուն։

ԱՏԱՆԱՅԻ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՁ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԵՒ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐՈՒ ՔԱՆԱԿԸ(1)

ԱՏԱՆԱՅԻ ԹԱՂԵՐՈՒՆ ՄԷՁ

	Սպանւած	Վնաս լիւրս
1— Պուճաղ	1284	79,200
2— Էսկի-Համամ	151	76,419
3— Թաշ Հրդան	135	39,853
4— Ալի Տէտէ	39	4,088
5— Սէվի զառ	41	9,249
6— Ղանի Սէֆի	63	8,155
7— Հէլալ	47	33,846
8— Սարը-Եագուս	46	11,245
9— Չըրագ	9	16,531
10— Սիսլի	28	18,738
11— Համալիյէ	102	25,382
12— Խըսրը Իլիաս	29	55,167
13— Թէքքէի զիմեան	19	35,675
14— Գարա-սոգու	109	40,881
15— Տուրմուշ Ֆախը	39	43,753
16— Հաճի Ֆախը	27	19,466
17— Աղճա Մէսճիա	49	12,332
18— Սարաճան	38	13,238
19— Խարապ Պաղչէ	00	7,156
20— Չուգուր Մէսճիա	64	31,056

21— Էսկի Չարչը մահալլէսի	198	29,404
22— Գանթարան	13	11,555
23— Պապը Թարսուս	41	48,460
24— Սաչը Համիա	20	19,961
25— Հաճի Համիա	36	58,090
26— Գասապ Պէքիլ	8	4725
27— Նաճարան	37	33,933
28— Շապանիյէ	173	19,589
29— Չընարը	41	6,933
30— Խան գուրպի	165	18,298
31— Գուրու Քէօփիլի	113	11,557
32— Թէքքէ Գուրպը	17	2,014
33— Խանէտան	7	2,788
34— Ճամըզ Կէօլի	39	5,367
35— Մէրմէրլի	188	60,657
36— Համամ Գուրպի	202	85,764
37— Իճատիյէ	146	33,901
38— Եէնի	153	24,522
39— Չար Հափուգ	58	8,788
Ատանայի խաներուն մէջ	2762	37,399
« գիւղերուն «	1371	178,977
Եիւրէյիլ ագարակներուն մէջ ջարդւած	40	6,134
Տաճկաքնակ գիւղերը և ուրիշ տեղեր	10293	308,790
Ուրիշ մասերը	187	35,148
Գուճար	18,627	1,634,137

(1) «Աղատամարտ» Թիւ 249.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԶԱՐԴԻՆ ՄԷՋ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԱԾ ՀԱՅ ԿՐԾՆԱԿԱՆՆԵՐԸ

Անուն	Մականուն	Նահատակման վայր
1. Միքայել	Վ. Բ. Ս. Ջաղարհան	Միտիա
2. Մկրտիչ	« Թապաղեան	Համիալիլ
3. Արսէն	« Յարութիւնեան	Անախոք
4. Դանիէլ	« Յակոբեան	«
5. Ստեփան քհնյ.	Գօրիւշեան	Ատանա
6. Կարապետ	« Թէլլալեան	Համիալիլ
7. Պետրոս	« Բէշիշեան	Հասան սլէլի
8. Յովհաննէս	« «	«
9. Ներսէս	« Տ. Պողոսեան	«
10. Վահան	« Տ. Ստեփանեան	Պահլէ
11. Յովհաննէս	« Բէշիշեան	Լարաճլը
12. Ղևոնդ	« «	«
13. Մկրտիչ	« Չափարճեան	Խարնի
14. Պողոս	« Տ. Պողոսեան	Օճաղլը
15. Յակոբ	« Նալպանտեան	Գրբըզխան
16. Արմենակ	« Տօնաղոսեան	Անախոք

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՊԱՏՈՒԵԼԻՆԵՐ ԵՒ ՔԱՐՈՋԻՉՆԵՐ

ՓՐՕՅ. ՍԱՐԳԻՍ ԼԵԻՈՆԵԱՆ՝ 60 տարեկան՝ Ելլ համալսարանէն չըջանաւարտ և Այնթապի Կ. Թ. գօլէճի նշանաւոր ուսուցիչներէն։
ՎԵՐ. ՆԱԶԱՐԵԹ ՀԵՂԵԱՆ՝ 52 տարեկան, Կ. Թ. գօլէճէն և Մարաշի Աստուածաբանական վարժարանէն

չըջանաւարտ և Սկովտիոյ մէջ կատարեղագործած Մարաշ-Ագաթէի հովիւ։

ՎԵՐ. ՅԱԿՈԲ ԳՈՒՆՏԱԳՃԵԱՆ՝ 65 տարեկան, Մարաշի Աստուածաբանականէն չըջանաւարտ և Յէջնի վեր հովիւ Հասան Պէլիլի։

ՎԵՐ. ԿԻՐԱԿՈՍ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ՝ 75 տարեկան Ելէր Պաղանի հովիւ։

ՊԱՏ. ԼԵԻՈՆ ՍՈՂՈՎՄԷԱՆ՝ 40 տարեկան, Կ. Թ. գօլէճի և Մարաշի Աստուածաբանականէն չըջանաւարտ աղնիւ և լուսամբի երիտասարդ մ'էր։ Հովիւ Հաճընի բող. Բ. Եկեղեցիի։

ՊԱՏ. ՄԵԼԻՏՈՆ ՄԱԼԵԱՆ՝ 38 տարեկան, բնիկ Հաճընի Տարսնի գօլէճէն և Մարաշի Աստուածաբանականէն չըջանաւարտ, շատ աղնիւ զուարթախօս և համեստ և չարարոյ թանկագին երիտասարդ մ'էր, հովիւ Սիւր բողոք. Եկեղեցւոյ։

ՊԱՏ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՍԻՅԱՀԵԱՆ՝ 31 տարեկան չըջանաւարտ Կ. Թ. գօլէճէն և Մարաշի Աստուածաբանականէն, բնիկ Հաճընի և քարոզիչ Գարս փաղարի։

ՊԱՏ. ՅԱԿՈԲ ԱԼՊԱՐԵԱՆ՝ 30 տարեկան, Կ. Թ. գօլէճէն և Մարաշի Աստուածաբանականէն, բնիկ Հաճընի Կէպէնի քարոզիչ։

ՊԱՏ. ԱՐՏԱՇԷՍ ՊՕՅԱՃԵԱՆ՝ 32 տարեկան, բնիկ Հաճընի Տարսնի գօլէճէն և Մարաշի Աստուածաբանականէն չըջանաւարտ։ Շարտէրէի քարոզիչ։

ՎԵՐ. ՃՕՐՃԻ ՇԷՄՄԱՍ՝ Ուրֆայի բողոքական Եկեղեցւոյ Ատորի հովիւն էր։

ՎԵՐ. ՍԹԻԼԻԱՆՈՍ ԱՍԼԱՆԻՏԻՍ՝ 45 տարեկան, Թէե յոյն սակայն միշտ Հայոց մէջ անցուցած է իր կեանքը, նախապէս Շար-աէրէ և վերջը Հաճըն։ Զուարթա-

խօս և ազնիւ անձնաւորութիւն մ'էր :

ՎԵՐ . ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ՝ Կ . Թ . գօլէճէն և
Խարբերդի Աստուածաբանական վարժարանէն չրջանա-
ւարտ Կարմունճի եկեղեցիին քարոզիչն էր :

ՎԵՐ . ՍԵՂԻՄԻ ԷՔՄԷՔՃԵԱՆ՝ Խարբերդի Աստուա-
ծաբանական վարժարանէն չրջանաւարտ և Ուրֆայի Ա .
եկեղեցւոյ քարոզիչն էր :

ՊԱՏ . ՅՈՎԱԿԻՄ ԳԱՅԱՆԵԱՆ՝ 30 տարեկան Տարսնի
գօլէճէն և Մարաշի Աստուածաբանական վարժարանէն
չրջանաւարտ :

ՊԱՏ . ՆԵՐՍԷՍ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ՝ Կ . Թ . գօլէճի և
Մարաշի Աստուածաբանական վարժարանէն չրջանաւարտ ,
ժամանակ մը Մարաշի բողոքական Գ . եկեղեցւոյ քարո-
զիչ և վերջը Հիւանդանոցաւորի :

ՎԵՐ . ՍՏԵՓԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ՝ Կ . Թ . գօլէճէն
և Մարաշի Աստուածաբանականէն չրջանաւարտ :

ՊԱՏ . ԱՍՍՏՈՒՐ ԹՕՓԱԼԵԱՆ՝ 55 տարեկան , Հա-
ճընցի Ֆէքէյի քարոզիչ :

ՊԱՏ . ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԻՒՓԷԼԵԱՆ՝ Տարսնի գօլէճէն
չրջանաւարտ Օսմանլիէի քարոզիչ :

ՊԱՏ . ՄԱՐԳԱՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ՝ 44 տարեկան , Մա-
րաշի Ածաբանականէն չրջանաւարտ Համիտլիէի քարոզիչ :

ՎԵՐՋ Ա . ՇԱՏՈՐԻ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ԳՈՐԾԵՐԸ

ԱՐՈՒԵՍՏ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՁՈՒԹԵԱՆ (ամսագրակներու յատուկ) Գին 3 ՂրԵ
 ԱՏԱՆԱՅԻ ԿԵԱՆՔԸ.— (Աղէսէն առաջուան վիճակն ու
 հետաքրքրաւոր աւանդութիւնները): » 3 »
 ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՂԷՏԸ (պատկերազարդ) Ա. հասոՐ . . . » 7¹/₂ »

Միւս հատորները պիտի հրատարակուին հետզհետէ:

Ք. ՀԱՏՈՐԸ, մամուլի տակ է, որ պիտի բովանդակէ Ատանայի
 և Հալէպի նահանգներուն մէջ տեղի ունեցած աղէտ և ինքնա-
 պաշտպանութիւններու ճշգրիտ նկարագրութիւնները, միշտ հետա-
 քրքրաշարժ պատկերներով:



Գ Ի Ն 5 Ղ Ր Շ.

ԸՆՏԻՐ ԹՈՒՂԹՈՎ 7¹/₂ Ղրուշ
 ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 2 Ֆրանք

Մեծաճանաչ գնողներու գոհացուցիչ գեղջ

‘Իմեյ’ ուղղակի հեղինակին հասցէին
 ԴԵՂԱՐԱՆ, «ԱՏԱՆԱ» Դուռ-գարու. Կ. Պոլիս: